

GRATIS

DE CLUB VAN #9 ECHTE LEZERS

HET MAGAZINE

ROB VAN ESSEN

gaat viraal

LISA BOERSEN

over hoe verhalen
ons vormen

Interviews met

JAN BROKKEN en

MARIKEN HEITMAN

Vol leesfragmenten van o.a.

OEK DE JONG en

Prix Goncourt-winnaar

**MOHAMED MBOUGAR
SARR**

**WANT EEN ECHTE LEZER
HEEFT NOOIT GENOEG BOEKEN**

EDITORIAAL

Hoe herken je een Echte Lezer?

- 1. Een Echte Lezer kijkt altijd in andermans boekenkast*
- 2. Een Echte Lezer verdwijnt het liefst in een boek*
- 3. Een Echte Lezer weet meer*

‘En de winnaar van de Libris Literatuur Prijs is... Mariken Heitman!’ Hoe moet het zijn om te horen dat je een van de belangrijkste literaire prijzen hebt gewonnen? We hebben Mariken Heitman geïnterviewd over haar ervaringen en ze vertelt welk personage haar niet meer loslaat. Mohamed Mbougar Sarrs leven stond op zijn kop nadat hij de Prix Goncourt 2021 had gewonnen met zijn vierde roman. In oktober verschijnt de Nederlandse vertaling van zijn prijswinnende boek, maar je kunt in dit magazine alvast een fragment lezen. En duik ook in de verhalen van Lieve Joris,

Gerwin van der Werfen Oek de Jong.

Naast dit magazine geven wij veel boekentips via Instagram en Facebook, en via onze nieuwsbrief maak je iedere maand kans om een recensie-exemplaar van de nieuwste boeken te ontvangen. Meld je snel aan via www.atlascontact.nl/nieuwsbrief, maar lees vooral eerst dit magazine.

Team De Club van Echte Lezers

Tais & Hanna

WANT EEN ECHTE LEZER
HEEFT NOOIT GENOEG
BOEKEN

MAAK KANS OP EEN BOEKENPAKKET TER WAARDE VAN €100,-!

*Kun je niet genoeg krijgen van boeken en wil je op
de hoogte blijven van het laatste nieuws, (win)acties
en sneakreviews?*

*Meld je dan nu aan voor de nieuwsbrief van
De Club van Echte Lezers
en maak zo kans op een boekenpakket t.w.v. € 100,-.
Aanmelden kan via atlascontact.nl/nieuwsbrief*

De Club van Echte Lezers MAGAZINE verschijnt driemaal per jaar.

DIT MAGAZINE WORDT JE AANGEBODEN DOOR UITGEVERIJ ATLAS CONTACT

© 2022 alle auteurs en vertalers

Omslagontwerp Loudmouth

Omslagbeeld © Fjodor Buis

Ontwerp binnenwerk Wim ten Brinke

De leesfragmenten in dit magazine zijn veelal ongecorrigeerde voorpublicaties.

INHOUD

88

72

42

56

48

22

104

64

4

114

64

10

80

30

110

96

18

4 **R.C. SHERRIFF**
EEN TWEEDE LEVEN
Leesfragment
Vertaald door Inge Kok

10 **GERWIN VAN DER WERF**
DE DROOMFABRIEK
Leesfragment

18 **ROB VAN ESSEN**
ALLEEN DE WARME DAGEN WAREN ECHT
Leesfragment

22 **MOHAMED MBOUGAR SARR**
DE DIEPST VERBORGEN HERINNERING VAN DE MENS
Leesfragment
Vertaald door Jelle Noorman

30 **MARIKEN HEITMAN**
WORMMAAN
Interview

34 **MARJAN VAN MARLE**
JE BESTE VRIENDIN
Leesfragment

42 **BABS GONS**
ALLES WAT JE LIEFHEBT WORDT MOOI
Leesfragment

48 **VONNE VAN DER MEER**
LETSELSCHADE
Leesfragment

56 **JAN BROKKEN**
DE KAMPSCHILDERS
Interview

64 **LIEVE JORIS**
HILDEKE
Leesfragment

72 **OEK DE JONG**
MAN ZONDER RIJBEWIJS
Leesfragment

80 **ROB WAUMANS**
OEVERS
Leesfragment

88 **LISA BOERSEN**
GARCÍA MÁRQUEZ EN DE HONEYMOONQUIZ
Leesfragment

96 **MARJA VUIJSJE**
VOLGEND JAAR IN TEHERAN
Leesfragment

104 **KÜBRA GÜMÜŞAY**
SPREKEN EN ZIJN
Leesfragment
Vertaald door Ymke van der Staay

110 **BARACK OBAMA**
DROMEN VAN MIJN VADER
Leesfragment
Vertaald door Fanneke Clossen en Pon Ruiter

114 **ZOE CHANGE**
INVLOED IS JE SUPERKRACHT
Leesfragment
Vertaald door Robert Neugarten

R. C. SHERRIFF

Foto: © World History Archive / Alamy

R.C. Sherriff (1896-1975) diende tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Engelse leger en verwerkte zijn ervaringen in het toneelstuk *Journey's End* (1928). Hij schreef ook een aantal romans en filmscenario's. Zijn roman *Twee weken weg* verscheen oorspronkelijk in 1931; de Nederlandse vertaling uit 2021 werd een zomerbestseller.

EEN TWEEDE LEVEN

Een tweede leven in het kort:

Meneer Baldwin is onlangs met pensioen gegaan en is vol hoop en plannen voor zijn toekomst: een nieuwe carrière als amateurhistoricus, eindelijk tijd voor de verwaarloosde tuin achter het rijtjeshuis dat hij al zesendertig jaar met zijn geliefde vrouw Edith deelt.

Maar nu, enkele maanden later, lijkt hij niets voor elkaar te krijgen. Hij is verveeld en depressief. Edith is evenzeer uit haar doen; ze heeft nu voortdurend een metgezel die haar de hele dag op haar vingers kijkt, elke dag weer. Bovendien hebben ze elkaar niets meer te zeggen nu ze de hele dag samen zijn. Ten einde raad stelt Edith een wandeling voor in het weekend, naar een van hun lievelingsplekjes op het platteland. Dat uitstapje zal hun hele leven veranderen.

VAN DE SCHRIJVER
VAN DE ZOMERBESTSELLER
TWEDE WEKEN WEG

Over *Twee weken weg*:

‘Een subtiel en melancholiek meesterwerk.’ ★★★★★ – *de Volkskrant*

EEN TWEEDE LEVEN

Wanneer een man met pensioen gaat, en tijd niet langer van het hoogste belang is, geven zijn collega's hem over het algemeen een klok. Maar de onbedoelde ironie wordt in evenwicht gehouden doordat het geschenk eveneens onbedoeld toepasselijk is, want hoewel een gepensioneerde man niet meer wordt geregeerd door uren en minuten, wil hij heel vaak weten hoe laat het is.

Meneer Baldwin was zich buitengewoon van zichzelf bewust terwijl hij met de klok onder zijn arm op het perron van Broad Street stond. Hoewel de klok was ingepakt in bruin papier en niemand ooit zou kunnen raden wat er in het pakje zat, had hij onbewust het gevoel dat hij een bord met **GE-PENSIONEERD!** om zijn nek had hangen.

De drom mensen om hem heen, metgezellen op talloze ritten, leken nu van hem gescheiden te zijn en ver van hem af te staan. De band die hem met hen had verbonden was geknapt om vier uur, toen de deur van de zaak was dichtgevallen. Zijn geest was niet langer bij hen, maar zijn lichaam zou tussen hen op het perron moeten staan en tussen hen in de trein moeten zitten tot een kruier 'Brondesbury Park!' riep. Hij was blij toen de trein binnenreed en de klok met zijn hoed erop op het bagagerek boven zijn hoofd lag.

Een oudere man in de verste hoek had ook een pakje op het bagagerek gelegd, en meneer Baldwin vroeg zich af of hij die middag eveneens een klok had gekregen. Toen boog de man naar voren en begon hij een levendig gesprek met een vriend. Meneer Bald-

win ving woorden op als 'inventarisatie volgende week... lang doorwerken... drukker in het voorjaar' en hij wist dat het pakje van de oude man geen klok bevatte: hij kon van hem geen geestelijke metgezel maken voor de reis naar huis. Alle andere passagiers, de oude man inbegrepen, zouden morgenochtend naar de City gaan en morgenavond in deze trein zitten. Met een groeiend gevoel van eenzaamheid sloeg hij zijn avondkrant open.

De trein reed weg en passeerde onhandig de wissel. De kille avond was opgemerkt door de spoorwegautoriteiten, en ze hadden gezorgd voor een muffe, metalige lucht die mondjesmaat in warme wolken vanonder de bank langs meneer Baldwins broekspijpen opsteeg. Hij zag de vertrouwde elektrische seinen langskomen voor een laatste inspectie en begon te beseffen hoe weinig hij zich had voorbereid op wat er die middag was gebeurd. Vrijheid – vrije tijd: dat waren inspirerende woorden, en hij was net een oude kanarie die ondanks het open deurtje van zijn kooi weggedoken op het andere uiteinde van zijn stokje zat. Hij had geen plannen gemaakt. Als hij er al aan had gedacht, had hij zich zelden meer voorgenomen dan een extra halfuur in bed en een ochtend in de tuin, maar hij had de kwestie voornamelijk slecht op zijn gemak van zich afgezet. Met de pensionering, had hij zich voorgehouden, kwam het wel goed als het zover was. Het woord stond voor verval, het begin van het einde, en hij voelde er niets voor om zich daarvoor te bereiden.

Maar nu begon hij te denken als een schipbreukeling die berekent hoelang hij met zijn voedsel toekan. Hij had zijn plakboek met heel wat knipsels die lagen te wachten tot ze erin werden geplakt, een schilderijlijst die moest worden gerepareerd en een stel lades die moesten worden opgeruimd, hij had de tuin, een middagwandeling en boeken die hij nog steeds moest lezen. Hij had zijn beloning ontvangen voor veertig jaar werken. Heel vaak had hij naar vrijheid gehunkerd, en nu hij die had gekregen was hij er bang voor. Het was de angst van een man die altijd heeft genoten van twee appels per dag en er nu ineens zes moet gaan eten in dezelfde tijd.

Hij was een man van orde en regelmaat; hij had zijn vrije tijd zodanig ingedeeld dat de hele periode plezierig was gevuld, op geen enkel moment te druk of te leeg was. Meestal om zes uur thuis, dan een halfuurtje rust om met Edith te praten, een wandeling tot etenstijd, gevolgd door zijn dagboek, klusjes en boeken tot bedtijd, met eens per week een bezoek aan de bioscoop en afen toe aan een schouwburg in het West End. Op zaterdagmiddag kon hij altijd naar een voetbalwedstrijd in het park gaan kijken en op zondag was er de tuin of thee met vrienden en soms lummelde hij plezierig wat doelloos rond. Vroeger had hij zonder een moment van verveling prettig genoten van vier uur vrije tijd per dag: zijn probleem was wat hij met twaalf uur moest doen. Als hij een oude man was, zou hij de extra uren dommelend bij de haard kunnen doorbrengen, maar hij was geen oude man, hij was pas achtenvijftig.

Hij besloot het probleem uit te stellen tot na het avondeten en richtte zich weer op zijn krant. Er stond geen bijzonder interessant

nieuws op de voorpagina en hij wilde hem net weer in het midden dubbelvouwen toen zijn blik viel op een kleine kop en een artikkel in de rechter benedenhoek:

TRAGEDIE NA PENSIOEN

Het was net een stomp in zijn maag en hij kreeg er een droge mond van. Zijn ogen schoten weg en probeerden paniekerig te ontsnappen door het doolhof van gedrukte tekst erboven, maar ze stuitten op doodlopende steegjes, waren in de greep van een morbide nieuwsgierigheid die ze probeerde terug te trekken. Op bepaalde momenten hangt er een duivelse geest boven kranten, een geest die 'Dood door muggenbeet' optekent op de ochtend dat een man wakker wordt met een klein rood bultje op zijn pols, die vertelt van een difterie-epidemie in het dorp waarnaar hij op weg is voor zijn vakantie. Meneer Baldwin rommelde met de krant, probeerde de bladzij om te slaan en zich te verliezen in ander nieuws, maar inwendig wist hij dat hij het zou verliezen: zelfs als hij zijn ogen bij het artikkelje vandaan hield, zou hij nooit de kracht kunnen opbrengen om de krant weg te gooien, zou hij hem thuis in een la kunnen leggen en er naar kunnen teruggaan als een moordenaar naar zijn misdaad; hij zou zich wekenlang kunnen kwellen, maar uiteindelijk zou hij het lezen. Hij aanvaardde het onvermijdelijke en liet zijn ogen zakken:

Er heeft vanochtend een gerechtelijk onderzoek plaatsgevonden naar de dood van John Herbert Stoner, 63, een gepensioneerde ambtenaar, wonende te Lincoln Road 97, Ruislip, die afgelopen

vrijdag hangend aan een balk in zijn garage is aangetroffen. Er werd verklaard dat de overledene een sterke, gezonde man was, maar sinds hij twee jaar geleden met pensioen was gegaan, was hij heel depressief geworden, had hij zijn belangstelling voor de dingen verloren en tobde hij over denkbeeldige problemen. Zijn vrouw verklaarde dat hij geen hobby's had. De rechter van instructie, wiens uitspraak luidde dat het zelfmoord was geweest in een vlaag van verstandsverbijstering, zei dat het aantal tragedies ten gevolge van pensionering toenam...

Meneer Baldwin liet de krant zakken. Hij voelde zich beter nu hij het had gelezen. Op een onverwachte manier was hij blijer. Er kwam geen waanzin voor in zijn familie, hij had sowieso geen garage en geen balk, en hij zou nooit de gasoven durven te misbruiken zolang Ada de scepter zwaaide in de keuken. Hij had het allerergste, zieligste onder ogen gezien waartoe het pensioen kon leiden en hij had er kracht uit geput. Hij had medelijden met meneer Stoner – en minachtte hem. De man had zelfmoord gepleegd omdat hij niet wist hoe hij moest leven, hij was uit de eeuwigheid gepikt, had een speldenprikje kostbaar licht gekregen en had dat uitgewist met een touw over een garagebalk: een verachtelijke, zielige misdaad.

Vlakbij stond een ander artikelje dat herinneringen opriep:

President Hindenburg heeft vandaag zijn achtenzeventigste verjaardag gevierd door een monument te onthullen voor zijn beroemde overwinning bij Tannen-

berg in 1914. Een enorme menigte stond er blootshoofds en zwijgend bij toen de bejaarde president, kaarsrecht en soldatesk, de simpele onthulling verrichtte. Het is interessant om te memoreren dat president Hindenburg als adjudant van een bataljon deelnam aan de oorlog van 1870 en in 1911 de actieve dienst heeft verlaten op de leeftijd van 64 jaar...'

Meneer Baldwin draaide zijn gezicht van de gele sfeer in het rijtuig naar de koude, donkere, langsflietsende dingen buiten. Hij was gegrepen door inspiratie, werd erdoor overweldigd. Het lot had hem het eerste stukje laten zien om zijn moed te testen, en had hem nu op dit andere stukje gewezen om hem in stilte te laten nadenken. Het wees een weg, gooide deuren open en er schoten stralen triomfantelijk licht naar binnen.

Er was iets fantastisch gebeurd: hij was nog een jonge man, ruim onder de zestig, had een goede conditie en was gezond, geïnteresseerd in dingen, meer dan ooit in zijn leven, en hij was heerlijk vrij, had een pensioen en minstens vijftien jaar vol bedrijvigheid voor zich.

Een uur geleden had hij gedacht dat hij door zijn pensionering met één been in het graf stond, dat de vrije tijd die veertig jaar lang was beloofd, een schijnvertoning was, iets wat te laat kwam, waar hij tegen opzag, maar hij had de situatie onder ogen gezien en aanvaard en nu was hij vervuld van fel, uitdagend geluk.

De gouden jaren lagen voor een man die verstandig had geleefd tussen de zestig en vijfenzeventig. In die tijd waren mannen vanuit het dal naar de bergtop geklommen. Je had Hindenburg, die in 1914 al drie jaar met pensioen was geweest, wereldberoemd

op zijn zeventigste, president van Duitsland terwijl hij bijna tachtig was – Gladstone was zesenzeventig geweest toen hij weer aan de macht was gekomen en was op zijn drieëntachtigste nog steeds een groot premier, en er waren tientallen anderen, Shaw, die op zijn zeventigste meesterwerken schreef, en hier was hij, die naar huis ging voor zijn pensioen en dacht dat hij op zijn achtenvijftigste al met één been in het graf stond!

Er werd doorgaans gedacht dat gepensioneerde kantoorbedienden uit de City op

hun zestigste waren afgeschreven en hadden afgedaan, alleen nog door het park konden strompelen en bij de haard konden dommelen. Meer werd er niet van hen verwacht: hun pennen werden afgepakt, ze werden naar huis gestuurd en vergeten. Hij zou de mensen laten zien dat er meer was dan leunstoelen, pantoffels en herinneringen.

Dit boek verschijnt in oktober

GERWIN VAN DER WERF

Foto: © Fjodor Buis

Gerwin van der Werf (1969) is schrijver, recensent voor *Trouw* en leraar muziek op een internationale school. In 2010 won hij de Nationale Gedichtenwedstrijd. Van zijn vijf romans stonden *Wild* (2011) en *Een onbarmhartig pad* (2018) op de longlist van de Libris Literatuur Prijs. In 2019 verscheen zijn roman *Strovvuur*, die op de shortlist stond voor het Beste Boek voor Jongeren.

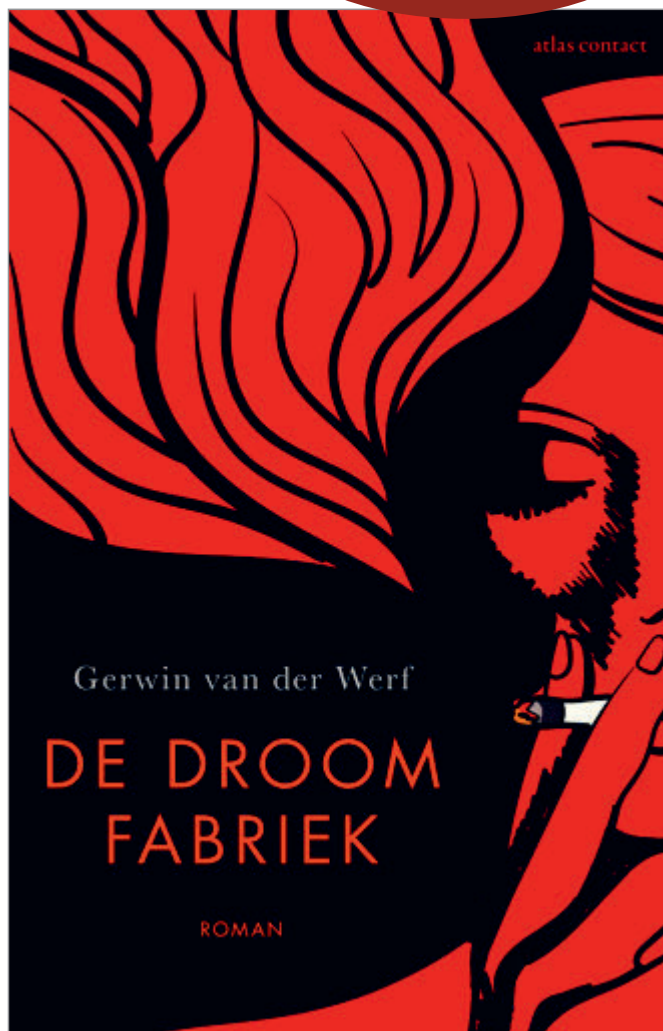
DE DROOMFABRIEK

De droomfabriek in het kort:

Josie wordt zonder ervaring wiskundelerares op een school in een achterstandswijk. Ze heeft de grootste moeite met orde houden, boeken vliegen door het lokaal, tampons steken in het plafond en nooit stoppen die kinderen met praten. Vooral de populaire Carmen uit klas 3A maakt het haar moeilijk. Carmen komt te laat, zit op haar telefoon, heeft nooit huiswerk gedaan, geen pen bij zich – en hoezo is dat háár probleem? Ze heeft immers zestigduizend volgers op Instagram. Dan vraagt het meisje ineens om bijles, maar wel op één voorwaarde: het moet bij Josie thuis.

De droomfabriek is een ontroerend, geestig en schrijnend verhaal over een falend onderwijssysteem en over twee jonge mensen die elkaar harder nodig hebben dan hen lief is.

WAT ALS DIE ENE
LEERLING ONDER JE
HUID GAAT ZITTEN?

Over Strovvuur:

‘Spitsvondige en ontroerende roadnovel.’

• • • • – NRC Handelsblad

DE DROOMFABRIEK

8

Dinsdag begon met een afspraak met Ludo. Het heette 'sectie-overleg' en was door Peter ingeroosterd omdat het er anders nooit van zou komen want Ludo was 'erg druk en ook een beetje chaotisch'. Normaal zouden ze met zijn drieën zijn, de derde wiskundedocent was echter langdurig ziek, wat dat ook mocht betekenen, en Ludo nam diens meeste lessen over. Dat maakte dat hij tijdelijk meer dan een fulltimebaan draaide, wat hem aan te zien was, want hij zag er doodmoe uit, een beetje als een verlopen schrijver met een slecht gebit die zijn kalende kruin verborg door het dunne haar met behulp van wax alle kanten op te laten pieken. Het had op een vreemde manier iets aantrekkelijks, die goed onderhouden morisigheid, of was het die scheve mond, die hij niet helemaal leek te kunnen sluiten? Hij zei dat het fijn was dat ze op het Wijcker kwam werken. Josie vond het prettig dat hij geen lang verhaal over zichzelf vertelde of persoonlijke dingen aan haar vroeg. Hij vroeg hoegenaamd niets, behalve waar ze woonde. Ze bespraken het programma, hij zette uiteen welke stof hij behandelde in welke periode van het jaar, schraapte daarbij steeds met duim en wijsvinger over de stoppels op zijn kin, alsof hij een sik in de gewenste vorm bracht. Hij liet op zijn laptop zien waar hij in de cloud extra oefeningen en proefwerken bewaard had, en deelde die mappen met haar. 'Deze school loopt driehonderd jaar achter, wist je dat? Een grote plastic geodriehoek en een schoolbord,

daar moet ik het al jaren mee doen. De krijtlucht hangt om me heen als de strontwalm om een gierkar.' Er hing helemaal geen krijtlucht om hem heen, wel een verschaalde rooklucht, maar het was vast als metafoor bedoeld. Toen kreeg het overleg alsnog een merkwaardig tintje.

'Je hebt natuurlijk met Peter gepraat, fijne vent hoor, alleen... tja, hij is altijd zo correct, altijd zo irritant positief over die kinderen. Kinderen zijn echt enorme fuckers, geloof me. Er zitten kloothommels tussen, dat hou je niet voor mogelijk! Niet dat hij ze niet aanpakt of zo, hij is er handiger in dan ik, alleen zal je hem nooit iets horen zeggen als "ik ga dat stuk schorem in zijn ballen knijpen tot hij om z'n moeder roept" of zoiets. Hij is de Bob Ross van het onderwijs. Al die mislukelingen zijn happy accidents waar hij om god weet wat voor reden van houdt.'

Om haar verbijstering te maskeren begon ze te glimlachen, wat hij als een bemoediging zag om verder te gaan.

'Ik werk hier al vijftien jaar, dus ik mag het wel zeggen, dat hier tuig rondloopt en dat het er niet beter op is geworden de laatste jaren. Jij hebt toch 3A? Nou, dat is een open inrichting die ze beter zouden kunnen sluiten. Respect hoor Josie, maar denk eraan, richt je op de kinderen die iets willen leren en trek je geen barst aan van de klaplopers, bandieten, halvegaren, de tuthola's, de harpijen en de sloeries.'

Zijn vocabulaire was rijker dan dat van haar collega's op de luchthaven, alleen dat 'sloeries' vond ze onprettig klinken.

'Waarom wilde je leraar worden?' vroeg ze.

‘Wat? Haha, dacht je dat ik vroeger leraar wilde worden? Natuurlijk niet! Dat wil toch niemand? Je hebt als scholier zes jaar lang iedere dag in muffe hokken naar die losers zitten kijken en dan zou je dát willen worden? Ik ben dus zo’n leraar die het niet wilde worden en toch werd omdat hij niks anders kon. En die er ten slotte nog wel aardigheid in kreeg.’

Hij was zelfs binnen het lerarengilde een loser, vond hij, want hij mocht niet eens aan de bovenbouw van het vwo lesgeven. Op het vmbo mocht dat wel, want ja, in een afvoertuigje zijn hoge eisen niet te handhaven, daar gelden natuurwetten van kolkend water en afval. Geen kans op een carrière, maar ach hij was al voorbij de vijftig. En hij was niet zo’n wiskundefreak. Hij had een motorfiets.

‘Trouwens, jij hebt Carmen in de klas hè, die zittenblijver? Die heeft vijftigduizend volgers op Instagram, ze schijnt er geld mee te verdienen. Nog even en dan is ze zestien, dan is ze weg, let op. Jij blij. Oké, ze heeft een poppenkoppie maar Jezus wat een monster. En die Poolse knapen zijn echt getikt, ik ben er nog steeds niet achter of ze gevaarlijk of onschuldig gek zijn, je krijgt er geen hoogte van. Zit die Roemeen nog op school? Pas op voor die knakker, een echte griezel, die zit in een soort gang – drugs en alles, godallemachtig. Het zou me niet verbazen als hij wapens meeneemt naar school, een mes of een handgranaat of zoiets. Ga de confrontatie uit de weg, laat hem lekker gaarkoken in z’n gif. Wie hebben we nog meer? Die Mocro’s vallen wel mee, echt, volkszanger Roy Beentjes, complete ADHD’er, gaat ook wel, laat ’m afen toe gewoon door de gang rennen. O ja, Danny Schilleboer, die komt uit een kamp. Zigeu-

ners, mag je niet meer zeggen, klopt ook niet in hun geval, de familie Schilleboer is echt de bloem der natie, meer zeg ik niet. Ik hoop alleen dat ze wegblijven van de ouderavond, haha. Nou, tot zover de culturele stereotypen. Verveel ik je Josie?’

‘Het is wel interessant om ook de andere kant te horen. Volgens die brave Peter en Geke zijn alle leerlingen leuk en is werken hier een groot voorrecht.’

Het voelde niet goed om Peter en Geke af te vallen, maar het ontspande haar, een beetje roddelen.

‘Precies, precies.’ Hij hoestte droog en achter zijn hand, glimlachte charmant, althans hij deed een poging tot, het was toch meer een schurkenlach. ‘Weet je, ik kan er werkelijk niet tegen, dat gedweep met leerlingen, man wat ben ik daar allergisch voor. Die trots als er een keer eentje een scheet in de goede richting laat. Ze eigenen zich die kinderen toe, alsof ze het zootje zelf bij elkaar gefokt hebben. Maar weet je, deze school hè...’

Er was niemand die hen afluisterde, er was geen enkele reden om zijn stem zacht en samenzweerderig te laten klinken anders dan om haar te imponeren.

‘Op zich zitten er best een paar leuke kinderen op deze school, geen kwaad bij, alleen dóm, ach ach, te oenig om uit hun ogen te kijken. Neem die Ali van jou, of die Ronnie, holy motors. Alleen gaan deze oelewappers er wel mooi voor zorgen dat de studentjes uit de stad later lekker geld kunnen verdienen met op hun kont zitten. Ze gaan de gootstenen van die verwende ballen ontstoppen, hun terrastegels leggen, hun boodschappen brengen, hun huizen schoonmaken en ze vegen hun billen af als ze oud en ziek zijn, want ze kunnen niks zelf, helemaal niks

kunnen die wattenstaafjes. Zo, nou dit was een uitzending in het programma Politieke Partijen, aflevering Jezus Leeft. Joh, denk maar zo, als we het schooljaar afsluiten zonder dat er iemand zwanger is geworden of in de gevangenis terecht is gekomen, dan hebben we het weer goed gedaan.'

Met die woorden nam hij afscheid. Ze bleef een tijdje staren naar een gele vochtkring in een plafondplaat en vroeg zich af of ze van Ludo onder de indruk was of dat ze hem een cynische griezel vond.

9

Woensdag. Brammert stond bij de deur en zei tegen iedere leerling goedemorgen. 'Ha meissie,' zei hij tegen Josie. 'Dag leeuwentemmer,' antwoordde ze. Had iemand op het oude werk haar meissie genoemd, dan had hij afgedaan, maar als Brammert het zei was het leuk, ook al kende ze hem nauwelijks. De leerlingen in de gang negeerden haar. Ze voelde zich voor het eerst niet bang. Nu ja, niet doodsbang. Ze haalde koffie in de lerarenkamer, zag Geke noch Ludo en de rest kende ze niet, dus ging ze door naar het lokaal. Ze ruimde nog wat op, zette alle tafels recht, opruimen was een vorm van denken, zeker, tegelijk liet je de dingen weten dat jij de baas bent. Op het moment dat de bel ging stond ze op haar post bij de telefoonkluis.

'Bent u nou wéér niet ziek? Waarom bent u nooit ziek?'

'Juf, gaan we iets leuks doen?'

'Ja Josie, gaan we iets leuks doen? Dus niet wiskunde?'

'Hebben we buiten les?'

'Het regent mongool.'

'Is dat rooie haar van u echt?'

'Roy, gast, je hebt grotere tieten dan de juf.' Duwen, trekken, half struikelen. Een tas vloog door het lokaal.

'Hé blijf met je kankerpoten van me af.'

'Wat doe ik dan? Ik doe niks.'

Pick your battles, dacht Josie, nergens op reageren, alleen afdwingen dat die telefoons in het kastje gaan, dat is genoeg voor nu. Carmen kwam langslopen, op tijd zowaar. Josie wees op het kastje.

'Niet bij me,' zei Carmen, ze liep meteen door naar haar tafel achter in de klas.

Pick fewer battles.

'Nee, niet achterin,' riep Josie. 'Graag zitten bij de tafel waar je eigen blaadje op ligt.'

Ze had de briefjes met de commentaren van de leerlingen netjes op de tafels gelegd. Thuis had ze die van korte, bemoedigende opmerkingen voorzien. Niets bijzonders, een klein duwtje in de rug zoals bij Ali, die naar eigen zeggen zo slecht was in wiskunde: *Geeft niet Ali, je komt er wel met hulp en hard werken! Succes dit jaar!* Omdat de meesten wel nieuwsgierig waren naar haar toelichting gingen ze daadwerkelijk vrij rustig zitten – wanneer het over henzelf ging leken ze wel geïnteresseerd, iedereen behalve Carmen, die keek naar haar nagels.

Still too many battles.

Terwijl de leerlingen zich over het commentaar bogen deelde Josie de nieuwe wiskundeschriften uit die ze had gekocht. Op ieder schrift had ze de voornaam van de leerling geschreven, zo netjes mogelijk. Ze leken verrast, niemand zei bedankt. Ze gaf Yasmina ook het oude schrift terug, Josie had de sommen van krullen voorzien. 'Dank u wel mevrouw,' zei ze. 'Je had alles goed Yasmina.' Het meisje bedankte nog een keer. Ik neem je straks mee naar huis, dacht Jo-

sie, dan doe ik je in een grote kooi net als Rico en dan zeg je 'dank u wel mevrouw' met dat aardige stemmetje, iedere keer als die rotapegaai 'tis verschrikkelijk' krijst.

'Zo, wiskunde!' riep ze door de klas.

Wat was dat nou voor stomme kreet? Peter Oomen zou nooit zoiets zeggen. Het idee alleen al: 'Zo, gym!' Niemand zei iets, ze wachtten af, of slapen alweer. Hoe was het mogelijk dat je zoiets achterliks kon zeggen zonder dat ze reageerden? Pickten zij ook hun battles? Ze vroeg zich af of ze dit op de opleiding zou leren als ze daarmee zou starten, koos ten slotte een andere opening, een klassieker.

'Goed, willen jullie je boek pakken?'

De protesten kwamen, als op afroep: heb ik niet, nooit gehad, door de hond opgegeven. Wie geen boek had gaf ze nogmaals een paar kopietjes van het hoofdstuk. Die strijd ging ze ook niet aan, nog niet. Mo lag met zijn hoofd op zijn armen, zijn stoel naar achteren geschoven. Toen ze langsliep zag ze hoe een streepje van zijn kont boven de afgezakte trainingsbroek uit kwam. Precies boven de bilspleet zat een rode puist ter grootte van een euromunt. Dit was de deal: ze zouden tien minuten stil werken, de gewone rekensommen met procenten doen, en daarna tien minuten met overleg. In ruil daarvoor zou ze morgen snoep meenemen. Snoep! Het was geen fraaie deal, maar ze begreep haar onderhandelingspositie: ze was van de goede wil van de leerlingen afhankelijk en niet andersom. Danny Schilleboer, die een kwartier te laat was binnengekomen, zat in zijn nieuwe schrift te bladeren alsof hij het zaakje niet vertrouwde. Aleks Pírvu was wederom afwezig.

Echt stil was het trouwens geen moment. Carmen en Danny Schilleboer zaten luid te

praten en Roy draaide zich steeds om zodat hij zijn grappen tot de Polen kon richten. Na een paar minuten had ze drie waarschuwingen gegeven, en leek 'de deal' al van de baan. Ze hield vol, door het geluid te negeren, wat goed lukte, bijvoorbeeld als ze Ali hielp met de sommen. Negeren bleek een prima tactiek bij ordeproblemen: wat je niet waarnam of domweg weigerde waar te nemen, dat bestond niet. De eerste tien minuten zaten erop, toen zei Amir: 'Mevrouw, vraag vier mag je met een rekenmachine doen, mag ik m'n telefoon pakken?'

'Niemand heeft een rekenmachine,' riep Roy.

'We pakken onze telefoons, goed?'

'Yo, pak jij mijnes?'

'Ho, ho!'

Ze ging voor de telefoonkuis staan met haar hand omhoog. Koortsachtig zocht ze naar een uitweg in de strijd om de telefoons.

Forget about the battles.

Ze keek naar Carmen, zag dat die haar telefoon onder de tafel verborgen hield.

'Oké, wacht jongens! Dat is niet eerlijk, want Carmen heeft haar telefoon niet bij zich dus die moet dan als enige de sommen uit haar hoofd maken.'

Carmen keek op, een kort moment leek ze in de war. Haar ogen waren licht en leeg als altijd. Ze hield haar handen omhoog, in een geste die 'wat bedoel je eigenlijk' uitdrukte. Haar nagels glommen in het tl-licht.

'O, haha, clapping,' zei Roy.

'Houd je bek,' zei Carmen.

Ze liep naar de tafel van Carmen, die nog geen som gemaakt had en snel de telefoon terug in haar kontzak stopte.

'Geef maar,' zei ze. 'Lever je telefoon maar in.'

Op hetzelfde moment wist ze dat ze een afschuwelijke fout had gemaakt en dat er geen weg terug was.

‘Echt niet,’ zei Carmen. ‘Hoezo?’

‘Oeeeeeee,’ joelden de Polen.

Daarna werd het stil, de regen hield plotseling op, waarmee de stilte nog wat dramatischer werd. Voor het eerst zonder ingrijpen van Peter Oomen was 3A stil en met de volle aandacht bij de les, die geen les was maar een duel. Josie strekte haar hand uit, alles leek oneindig traag te gaan.

‘Hier die telefoon.’

‘Zij mogen toch ook op de telefoon?’

‘Je hebt gelogen.’

‘Gelogen? Wat zeg jij? Echt wat de fuck!’

‘Je zei dat je je telefoon niet bij je had. Geef maar hier.’

‘Nee echt niet.’

Josie trilde van woede, stond op het punt de deur uit te lopen. Een van hen moest verlies en vandaag zou zij het niet zijn.

‘Carmen, je legt voortaan je telefoon in dat kastje, maakt de sommen en doet je huiswerk, anders hoeft je helemaal niet te komen. Dan blijf je gewoon weg. Voor je dat doet, bedenk goed dat Instagram je geen diploma op gaat leveren. Je vijftigduizend volgers gaan dat niet voor je kopen.’

Ze wilde ieder woord dat uit haar mond kwam herroepen, terugvorderen, aan stukken slaan. Carmen stond op van haar stoel.

‘Wat weet jij van mij!’ brieste ze. ‘Wat weet jij van ons leven? Jij denkt dat die boeken iets uitmaken voor ons hè? Ja waar jij vandaan komt, die kakdorpen aan de overkant, daar wel natuurlijk. Nou, hier niet, wij moeten het hier allemaal zelf uitzoeken!’

Ze veegde de papieren en het nieuwe schrift van haar tafel.

‘Kutwijf! Kutschool!’ Ze liep het lokaal uit,

om de show compleet te maken sloeg ze de deur hard dicht. Danny deed een slowclap, waar godzijdank niemand bij aanhaakte en zei ‘Coco, Coco.’ Hij grijnsde, ze kreeg een glimp van zijn gouden tand te zien, een huiveringwekkend gezicht.

‘Pak je telefoons en maak de rest van de sommen.’

De telefoons brachten redding, er kwam een rush op het kluisje, de ruimte vulde zich met herrie en Carmen was even vergeten. Josie ging achter haar bureau zitten, op dat stomme podium dat de afstand tussen haar en de leerlingen vergrootte tot lichtjaren. Wat was dat ‘Coco’? Of was het ‘Gogo’? Toen de bel ging zei niemand gedag, zelfs Yasmina niet.

Ze wilde direct achter Carmen aan. Ze had de strijd met alle geweld willen winnen en hem daardoor verloren. In de pauze zocht ze in de gangen naar Carmen. Ze vroeg zelfs aan Amir en Roy Beentjes of die haar gezien hadden, ze werd niets wijzer van de jongens en moest vervolgens het gegniffel achter haar rug verdragen. Ze vroeg het aan Brammert, die toezicht hield in de kleine hal. Hij had Carmen niet gezien. ‘Gaaf het?’ vroeg hij. ‘Ik ben met een leeuw aan het vechten,’ zei ze. Haar woorden vervlogen, het lawaai in de hal dreunde in haar oren als harde wind.

Daarna twee lessen onderbouw, in de stille brugklas sloop ook rumoer, lawaai en wanorde waren als een hinderlaag, een fuik waar je langzaam in zwom. In de tweede klas was het al een puinhoop, maar dat deed er minder toe want ze hadden tenminste een boek, Josie liet ze in tweetallen werken en herrie maken. De opbrengst van de dag was een aantal van nul geslaagde lessen, hoofdpijn, een schorre keel en een hoop on-

rust in haar lijf. In de middag doorzocht ze opnieuw de hele school, ze keek door de ramen in ieder lokaal, ze keek op het plein en bij de praktijklokalen. Toen het duidelijk werd dat ze het op moest geven ging de bel, de lokalen barstten open, leerlingen stroomden naar buiten als zand. In een oogwenk waren de gangen gevuld met lijven en geluid. Ze vluchtte door de meute haar lokaal in. Je moest een persoonlijkheid zijn om het hier te redden, stelde ze vast, een sterk en duidelijk karakter. Je moest een reus zijn. Een Peter-reus of een Ludo-reus, dat kwam er minder op aan, de optimist of de cynicus, ze hadden beiden aanzien. De dubbele boodschappen die Josie uitzond pikten die pubers niet – en terecht. Kinderen zijn goed in tegen iemand opkijken, maar ze zijn ook goed in het herkennen van leraren van wie ze echt iets kunnen verwachten en in het doorzien van poseurs. Ze

schreef op een proefwerkblaadje met het logo van de Wijcker SG de volgende zinnen:

*Een goede leerkracht is geduldig
Een goede leerkracht vergeeft
Ze schreeuwt niet en doet niet of ze alles weet
Ze maakt kinderen nieuwsgierig
Ze kent haar leerlingen
Bij een goede leerkracht is het veilig
Een goede leraar is rechtvaardig*

Achter iedere regel zette ze een kruis. Nul punten.

Ze was zo moe, ze viel in slaap met haar hoofd in haar armen op het bureau, precies zoals Mo. Na een paar minuten schrok ze wakker en wist ze precies wat ze moest doen. Ze legde het papier waarop ze geschreven had in de lade, zocht in haar tas naar de adressenlijst.

ROB VAN ESSEN

Foto: © Martijn Gijsbertsen-Hollandse Hoogte

Rob van Essen (1963) neemt met zijn romans en verhalen een volstrekt unieke plaats in in de Nederlandse letteren, zijn oeuvre is met geen ander te vergelijken. Hem vielen de J.M.A. Biesheuvelprijs voor *Hier wonen ook mensen* en de Libris Literatuur Prijs voor *De goede zoon* te beurt. Zijn meest recente en eveneens bejubelde roman *Minneapolis* verscheen in oktober 2021.

ALLEEN DE WARME DAGEN WAREN ECHT

Alleen de warme dagen waren echt
in het kort:

Met *Alleen de warme dagen waren echt* debuteert Rob van Essen als dichter. Elke overeenkomst met zijn romans berust op toeval, al is er ook hier sprake van ontregeling en herkenning, melancholie en ontroering. Van Essens poëzie is toegankelijk maar niet zonder verborgen betekenissen, met aandacht voor de mensen op straat en de bewegingen van het eigen hart. Leven, liefde, dood en doem – niets blijft onbesproken. Een melodische, prachtige bundel waarin zomerse en winterse dagen elkaar afwisselen en het besef van eindigheid wordt bestreden met verdriet, aanstekelijke vrolijkheid en serene berusting.

Over het gedicht dat viral ging,
‘Wat leuk dat jullie even komen
kijken’:

‘Schitterend gedicht.’
– Ilja Leonard Pfeijffer

PRACHTIGE GEDICHTEN
VAN ROB VAN ESSEN

ALLEEN DE WARME DAGEN WAREN ECHT

WAT LEUK DAT JULLIE EVEN KOMEN KIJKEN

hier komt de zithoek en langs die muur
hadden we de boekenkast gedacht want ja
wij hebben nog boeken haha hier de eethoek
en daar komt oorlog en die hele achterwand
wordt een schuifpui dan kunnen we bij mooi weer
zo het terras op

de gang ja dat is een heel verhaal die hadden
de vorige bewoners bij de kamer getrokken maar wij
hebben dat weer ongedaan gemaakt een gang
vonden we toch wel handig daar komen kasten
bijvoorbeeld en oorlog en daar de kapstok

wil je boven nog zien nou die trap laten we
voorlopig zo het heeft wel wat zoals het is
daar komt oorlog daar slapen de kinderen en daar
in de grootste kamer slapen wij

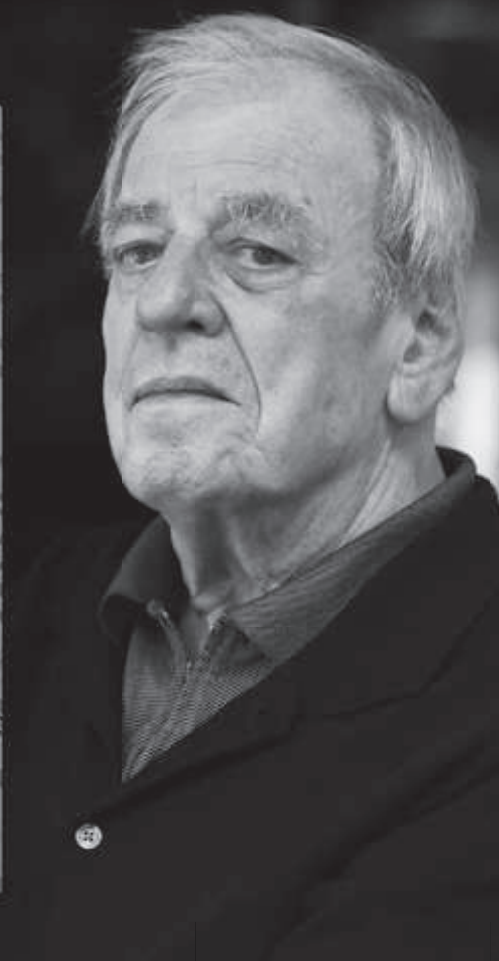
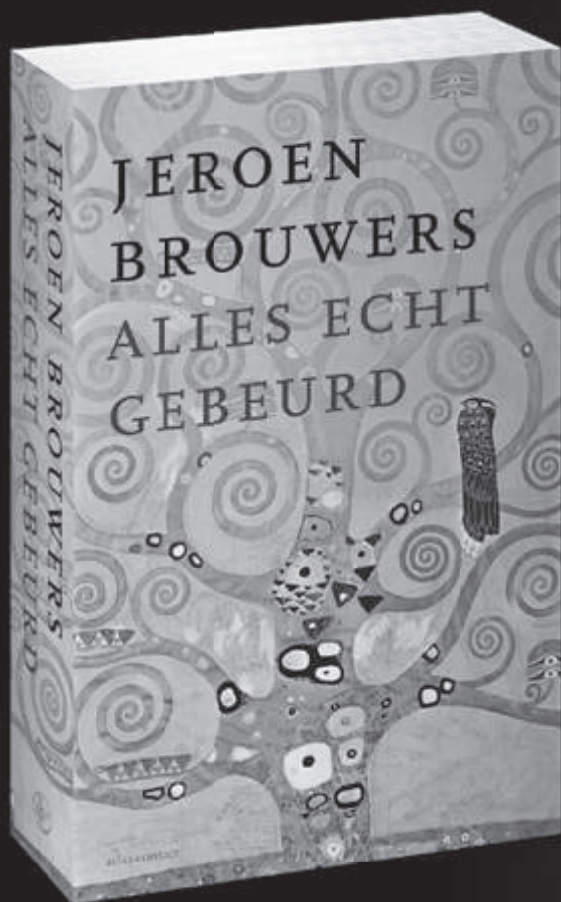
je kan nog hoger hoor op zolder is nog plaats
voor een hobbykamer maar hobbykamer
klinkt zo duf dus noemen we het een werkruimte
en daarnaast de waskamer en oorlog

kijk hier het uitzicht op de tuin majestueus zeg je
nou dat is wat overdreven maar kijk hoe breed en diep
wat kan je daar niet allemaal mee doen
daar links misschien een moestuin
daarnaast komt oorlog en daarachter
is dan ruimte voor een zwembad

maar we weten nog niet zeker
of dat doorgaat

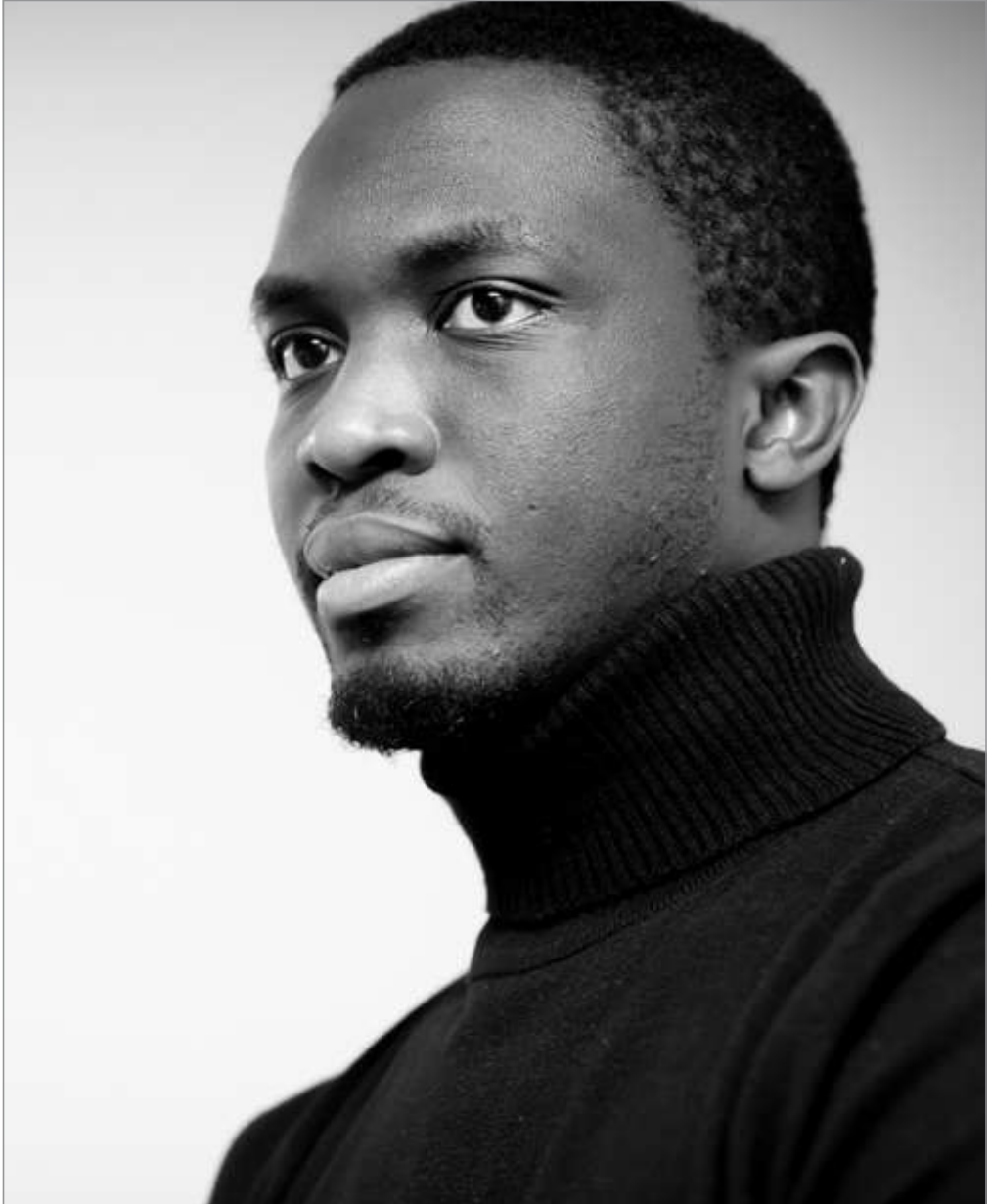
Dit boek verschijnt in september

'Autobiografie: zicht op zichzelf
in een gebarsten spiegel, hier
geflatteerd, daar geretoucheerd.
Ieder leven is een mythe.'
– Jeroen Brouwers

Nu in de boekhandel: *Alles echt gebeurd*

MOHAMED MBOUGAR SARR

Mohamed Mbougar Sarr is in 1990 geboren in Dakar en woont in Parijs. *La plus secrète mémoire des hommes* is zijn vierde roman, en de eerste die in Nederlandse vertaling verschijnt.

DE DIEPST VERBORGEN HERINNERING VAN DE MENS

BEKROOND MET DE
PRIX GONCOURT 2021

De diepst verborgen herinnering van de mens in het kort:

Als de jonge Senegalese schrijver Diégane een legendarische literaire klassieker uit 1938 in handen krijgt, móét hij de mysterieuze schrijver ervan zien te vinden. Deze T.C. Elimane werd na de verschijning van zijn roman als ‘de zwarte Rimbaud’ gevierd, maar na een schandaal en de daaropvolgende racistisch getinte haatcampagne is hij van de aardbodem verdwenen. De zoektocht naar Elimane zal Diégane tachtig jaar later naar Senegal, Frankrijk en Argentinië voeren, in een verslavend verhaal dat verweven is met de complexe erfenis van het kolonialisme.

De diepst verborgen herinnering van de mens is een roman van een adembenemende vindingrijkheid, maar het is vooral een liefdesverklaring aan de tijdloze kracht van literatuur.

- Bekroond met de Prix Goncourt, Prix Transfuge en Prix Hennessy du livre
- Shortlist Prix Renaudot en Prix Femina
- Meer dan 500.000 exemplaren verkocht
- Vertaalrechten verkocht aan 35 landen

‘Hoe mooi is het om een jonge schrijver te ontdekken die gelooft dat de literatuur een manier biedt om de raadsels van onze wereld te verklaren.’

– Le Figaro

DE DIEPST VERBORGEN HERINNERING VAN DE MENS

II

Hoe hebben we elkaar ontmoet, dat boek en ik? Bij toeval, zoals iedereen. Maar ik zal niet vergeten wat de Spinnenmoeder tegen me zei: toeval is slechts een lotsbestemming waar je geen weet van hebt. De eerste keer dat ik *Het labyrint der onmenselijkheid* las, is nog maar heel kort geleden, iets meer dan een maand terug. Toch zal ik niet beweren dat ik voordat ik het boek las nooit van Elimane had gehoord: op de middelbare school kende ik zijn naam al. Hij kwam voor in het *Handboek van de negerliteratuur*, een van die onverwoestbare bloemlezingen die sinds het koloniale tijdperk voor scholieren in Franstalig Afrika als literair naslagwerk dienden.

Het was in 2008, toen ik in de voorlaatste klas zat van een militaire kostschool in Noord-Senegal. Ik kreeg belangstelling voor de literatuur en koesterde de puberdroom om dichter te worden; een ambitie die uiterst banaal bleek wanneer je de allergrootste dichters ontdekte en wanneer je in een land woonde waar altijd het hinderlijke spook van Senghor rondwaarde – een land, kortom, waar het gedicht een van de meest waardevaste middelen was in het verleidingsspel. Het was de tijd waarin je meisjes versierde met uit het hoofd geleerde of zelfgeschreven kwatrijnen.

Om die reden begon ik me te verliezen in poëziebloemlezingen, rijm- en synoniemenwoordenboeken en lexicons van obscure

woorden. De rijmelarijen waaraan ik me bezondigde, vormden wanstaltige accenten in twijfelachtige hendekasyllaben vol ‘buikzieke tranen’, ‘schizocarpe hemelen’ en ‘hyaliene dageraden’. Ik pasticheerde, parodieerde, plagieerde. Ik bladerde als een bezetene door mijn *Handboek van de negerliteratuur*. En daarin stuitte ik voor het eerst, te midden van de klassieke meesters van de zwarte letteren, tussen Tchichellé Tchivéla en Tchicaya U Tam’si, op de mij onbekende naam T.C. Elimane. Het commentaar dat aan hem was gewijd, viel in die bloemlezing zo uit de toon dat ik de tijd nam om het helemaal te lezen. Het luidde (ik heb mijn schoolboek bewaard):

T.C. Elimane is geboren in Senegal. Hij ontving een beurs om in Parijs te studeren, waar hij in 1938 een boek publiceerde dat werd gekenmerkt door een uitzonderlijk tragisch lot, *Het labyrint der onmenselijkheid*.

En wat voor een boek! Het meesterwerk van een jonge neger uit Afrika! Een ongekennde sensatie in Frankrijk! Het gaf aanleiding tot een van die literaire twisten waarvan alleen dat land de kunst en het genoeg verstaat. Het labyrint der onmenselijkheid kende evenveel pleitbezorgers als critici. Maar hoewel er werd gefluisterd dat er prestigieuze prijzen in het verschiet lagen voor de auteur en zijn boek, maakte een duistere kwestie een eind aan hun opmars. Het werk werd door het slijk gehaald, en de jonge auteur verdween van het literaire toneel.

Vervolgens brak de oorlog uit. Sinds eind 1938 heeft niemand ooit meer iets van deze T.C. Elimane

vernomen. Ondanks interessante hypothesen blijft het een raadsel wat er van hem is geworden (over deze kwestie leze men bijvoorbeeld de uitstekende korte verhandeling van de journaliste B. Bollème: *Wie was de zwarte Rimbaud werkelijk? De omzwervingen van een fantoom*, Éditions de la Sonde, 1948). Gecompromitteerd door de ontsane polemiek haalde de uitgever het boek uit de verkoop en vernietigde de hele oplage. Het labyrint der onmenselijkheid is nooit opnieuw uitgegeven. Het werk is tegenwoordig onvindbaar.

Laat het ons hier herhalen: deze vroegrijpe schrijver had talent. Misschien was hij wel een genie. Het is jammer dat hij zijn genialiteit heeft gebruikt om de wanhoop te schilderen: zijn al te pessimistische boek voedde het koloniale beeld van een duister, gewelddadig en barbaars Afrika. Een continent dat al zozeer had geleden, dat nog altijd leed en nog meer leed tegemoet ging, mocht van zijn schrijvers verwachten dat ze een positievere voorstelling van zaken gaven.

Na het lezen van die regels besloot ik onmiddellijk dat ik het stofspoor van Elimane wilde volgen, of eigenlijk het spoor van zijn fantoom. De weken daarop deed ik wat ik kon om meer aan de weet te komen over zijn lot, maar op internet vond ik niet meer dan wat het handboek me al had verteld. Er was geen enkele foto van Elimane. De weinige websites waarop hij werd genoemd, waren zo vaag dat ik al gauw begreep dat ze niet meer over hem wisten dan ikzelf. Ze hadden het vrijwel allemaal over een 'Afrikaanse schandaalauteur uit het interbellum', zonder erbij te vermelden wat dat schandaal precies behelsde. Over zijn werk werd ik evenmin veel wijzer. Ik vond geen enkel geschrift dat er dieper op inging; er was geen enkele studie of dissertatie aan gewijd.

Ik sprak erover met een vriend van mijn va-

der, die op de universiteit Afrikaanse literatuur doceerde. Hij vertelde me dat Elimane zo kortstondig deel had uitgemaakt van de Franse letteren (met de nadruk op 'Franse') dat zijn werk niet de kans had gekregen om in Senegal te worden ontdekt. 'Het is het werk van een eunuch-god. Het labyrint der onmenselijkheid is weleens opgehemeld als een heilig boek. Maar in feite heeft het geen enkele religie voortgebracht. Niemand gelooft meer in dat boek. Misschien heeft niemand er ooit in geloofd.'

In dat militaire internaat midden in de rimboe waren mijn zoekmogelijkheden beperkt. Ik staakte mijn speurtocht en legde me neer bij de eenvoudige, wrede waarheid: Elimane was uit het literaire geheugen gewist, maar ook, zo leek het, uit het geheugen van de mensheid, zelfs uit dat van zijn landgenoten (maar zoals bekend zijn je landgenoten je altijd het eerst vergeten). Het labyrint der onmenselijkheid behoorde tot die andere literatuurgeschiedenis (die misschien wel de ware literatuurgeschiedenis vormt): die van de boeken die ergens op een zijpad van de tijd zijn achtergebleven – niet eens verdoemd, maar gewoon vergeten –, de boeken waarvan de kadavers, de knefels, de eenzame schimmen verspreid liggen over de vloeren van kerkers zonder cipiers en de bakens vormen van ijskoude sporen, eindeloos en stil.

Ik liet deze treurige geschiedenis rusten en ging verder met het schrijven van mijn liefdesgedichten in kreupelrijm.

Al met al was mijn enige echte ontdekking, op een obscuur webforum, de lange eerste zin van *Het labyrint der onmenselijkheid*, alsof die als enige was ontsnapt aan de totale vernietiging van het werk, zeventig jaar eerder:

In den beginne was er een profetie, en er was een Koning; en de profetie vertelde de Koning dat de aarde hem de absolute macht zou geven, maar in ruil daarvoor de as van grijsaards zou opeisen, etc.

III

Maar nu over hoe *Het labyrint der onmenselijkheid* nogmaals in mijn leven kwam.

Na mijn eerste kennismaking met Elimane op de middelbare school duurde het even voordat ik opnieuw met hem te maken kreeg. Natuurlijk dacht ik nog weleens aan hem, maar met lange tussenpozen en altijd een beetje weemoedig, zoals je terugdenkt aan verhalen die onvoltooid zijn gebleven of niet kunnen worden voltooid – een oude uit het oog verloren vriend, een manuscript dat bij een brand is vernietigd, een liefdesrelatie die je hebt uitgemaakt uit angst eindelijk gelukkig te worden. Ik haalde mijn diploma en vertrok uit Senegal om in Parijs te gaan studeren.

Daar heropende ik kortstondig de zaak Elimane, maar tevergeefs: het boek was, zelfs bij de antiquariaten waarvan het assortiment me was aangeprezen, onvindbaar. Over dat werkje van B. Bollème – *Wie was de zwarte Rimbaud werkelijk?* – werd me verteld dat het sinds halverwege de jaren zeventig niet meer in druk was. Algauw kreeg ik het te druk met mijn studie en mijn leven als immigrant om me nog bezig te houden met *Het labyrint der onmenselijkheid*, dat fantoomboek waarvan de auteur niets meer leek te zijn geweest dan een afgestreken lucifer in het holst van de literaire nacht. En zo verdwenen ze allebei langzaam maar zeker uit mijn herinnering.

De afronding van mijn universitaire studie

in Frankrijk noopte me tot het schrijven van een literair proefschrift, wat ik al snel ervoer als een verbanning uit het paradijs van de schrijver. Ik werd een lanterfantende promovendus en liet me binnen de kortste keren van het academische pad lokken door iets wat van een vluchtige verleiding was veranderd in een even pretentius als onmiskenbaar verlangen: romanschrijver worden. Men waarschuwde me: het kan zijn dat je nooit een literair succes wordt. Straks ben je verbitterd! Ontgoocheld! Uitgerangeerd! Een mislukkeling! Ja, best mogelijk, zei ik. Maar die onverzettelijke ‘men’ wist van geen wijken: het kan zomaar op zelfmoord uitlopen! Ja, kan zijn; maar, zo voegde ik eraan toe, het leven is niets anders dan de spatie tussen ‘kan’ en ‘zijn’. En ik probeer me over het smalle koord tussen die twee te bewegen. Niets aan te doen als het onder mijn gewicht bezwijkt: dan zie ik wel wat eronder leeft of het loodje heeft gelegd. Waarop ik ‘men’ verzocht om op te flikkeren. Ik zei er nog bij: in de literatuur is succes een hersenschim, dus steek je succesverhaal maar in je hol.

Ik schreef een korte roman, *Anatomie van de leegte*, die bij een kleine uitgeverij uitkwam. Het boek flopte (er gingen er in de eerste twee maanden negenenzeventig van over de toonbank, inclusief de exemplaren die ik zelf kocht). Toch hadden elfhonderdtweeëntachtig mensen de post op Facebook geliket waarin ik vertelde dat mijn boek op het punt stond te verschijnen. Negenhonderdnegentien hadden er met een commentaar op gereageerd. ‘Gefeliciteerd!’, ‘Trots!’, ‘Proud of you!’, ‘Congrats bro!’, ‘Bravo!’, ‘Zie het helemaal zitten!’ (laat dan maar zitten), ‘Dank, broeder, je maakt ons trots’, ‘Kan niet wachten Inshallah!’, ‘Wan-

neer komt het uit?’ (in de post had ik toch echt de verschijningsdatum vermeld), ‘Waar is het te koop?’ (stond ook in de post), ‘Hoeveel kost het?’ (idem), ‘Interessante titel!’, ‘Je bent een voorbeeld voor al onze jongeren!’, ‘Waar gaat die roman over?’ (in de literatuur belichaamt die vraag het Kwaad), ‘Kan je hem bestellen?’, ‘Is er een pdf’je van?’, etc. Negenenzeventig exemplaren.

Pas vier of vijf maanden na de verschijningsdatum werd mijn boek uit het vagevuur van de anonimiteit gevist. Een invloedrijke journalist, gespecialiseerd in wat men de ‘francofone literatuur’ noemt, deed er met twaalfhonderd tekens, inclusief spaties, verslag van in *Le Monde* (Afrikaanse editie). Hij uitte enige bedenkingen ten aanzien van mijn stijl, maar in zijn laatste zin zwaaide hij me de geduchte, om niet te zeggen gevaarlijke of zelfs duivelse lof toe, vervat in de gevleugelde uitdrukking ‘een grote belofte voor de Afrikaanse francofone literatuur’. Ik mocht dan zijn ontkomen aan de vreselijke en dodelijke benaming ‘rijzen-de ster’, maar het bleef een moorddadig eerbetoon. Meer was er dan ook niet nodig om een zekere aandacht op me te vestigen in het literaire milieu van de Afrikaanse diaspora in Parijs – het Getto, om met bepaalde vuilspuiters te spreken, van wie ik er een ben. Vanaf dat moment wisten zelfs degenen die me niet hadden gelezen en dat waarschijnlijk ook nooit zouden doen dat ik dankzij dat stukje in *Le Monde Afrique* de zoveelste nieuwe jonge schrijver was die druipend van de beloften ten tonele was verschenen. Op de festivals, literaire bijeenkomsten, salons en boekenbeurzen waarvoor ik werd uitgenodigd, was ik nu de aangewezen kandidaat voor die onuitroeibare rondetafelgesprekken over het thema ‘nieuwe stemmen’ of ‘de

nieuwe garde’ of ‘nieuwe vertellers’ of wat er verder maar voor nieuw doorging maar in de literatuur in feite al zo ontzettend oud en afgezaagd leek. Dit bescheiden nieuwtje drong door tot mijn eigen land, en dus begon Senegal zich voor mij te interesseren omdat Parijs dat eerder had gedaan, wat werd gezien als een officiële goedkeuring. Vanaf dat moment werd *Anatomie van de leegte* er besproken (wat niet hetzelfde is als gelezen).

Ondanks dat alles had ik aan de roman een onbevredigd, misschien zelfs ellendig gevoel overgehouden. Algauw schaamde ik me voor *Anatomie van de leegte* – dat ik had geschreven om redenen die ik later uiteen zal zetten – en begon ik, misschien om me van dat boek te bevrijden of om het te begraven, te dromen van een nieuwe grote roman, die ambitieus en cruciaal zou zijn. Ik moest hem alleen nog even schrijven.

IV

Dat was dus het streven: mijn magnum opus schrijven. Ik deed al een maand lang vergeefse pogingen de openingszin te bedenken toen ik op een juliavond de straten van Parijs in vluchtte. Ik liep zomaar maar wat rond, bedacht op een wonder. Dat deed zich voor op het moment dat ik achter de ruiten van een bar Marème Siga D. herkende, een Senegalese schrijfster van een jaar of zestig, die door het schandaal dat elk van haar boeken teweeg had gebracht nu voor sommigen gold als een boosaardige profetes, een ghoulia of zelfs een succubus. Voor mij was ze een engel: de zwarte engel van de Senegalese letteren, zonder wie deze een verderfelijke drekput van verveling zouden

zijn geweest, waarin als weke drollen boeken dreven die openden met onvermijdelijke beschrijvingen van een eeuwige zon 'die zijn zinderende stralen door het gebladerte werpt' of van de aanblik van dat universele romanpersonage met 'geprononceerde jukbeenderen', een 'haviksneus' (of een 'mopsneus') en een 'gewelfd' of 'bol' voorhoofd. Siga D. voorkwam dat de recente Senegalese literatuur veranderde in één grote stinkende mummie, vol clichés, vol bloedeloze zinnen als oude rotte tanden waarin elke zenuw is afgestorven. Ze was uit Senegal vertrokken om elders een oeuvre te scheppen waar niets obscene aan was, of het moest haar brute eerlijkheid zijn. Het had haar een zekere cultstatus opgeleverd – en een handvol rechtszaken waarbij ze altijd zonder advocaat verscheen. Vaak verloor ze die. Maar wat ik te zeggen heb, betoogde ze, speelt zich hier af, in mijn leven, en dus blijf ik erover schrijven en heb ik schijt aan jullie kleinzielige aanvallen.

Ik herkende Siga D. dus. Ik liep de bar binnen en ging niet ver bij haar vandaan zitten. Verspreid over het café zaten nog drie of vier klanten. De rest had wat verkoeling gezocht op het terras. Siga D. zat roerloos alleen aan haar tafeltje. Ze deed denken aan een leeuw die verscholen in het lange gras met haar grote gele ogen de steppe verslindt, op zoek naar een prooi. De koele houding die ze aannam, stond in schril contrast met het vurige karakter van haar werk, en terwijl ik dat in gedachte riep – bladzijden vol exuberante, vulkanische uitbarstingen, bladzijden van vuursteen en diamant –, twijfelde ik een moment of die wel geschreven konden zijn door deze zo onverstoorbare vrouw.

Precies op dat ogenblik schudde Siga D.

haar arm om de mouw van haar ruimvallende boubou omhoog te laten glijden. Een paar seconden lang kon ik door de opening van het gewaad haar borsten ontwaren. Het was alsof ze zich aftekenden aan het eind van een tunnel of van een smalle wacht ruimte, de wacht ruimte van de wellust. Siga D. had er memorabele alinea's over geschreven, lofdichten die een plaats verdienen in de zwoelste bloemlezingen van erotische teksten. Ik was dus getuige van een boezem die in de literaire herinnering zou voortleven. Tal van lezers hadden hem voor zich gezien en velen van hen hadden er hun hitsige fantasieën op losgelaten. Ik heracteerde de mijne. De arm zakte weer en gaf de boezem zijn mysterie terug.

Met één hand raapte ik mijn moed bijeen, met de andere leegde ik in één teug mijn glas, en daarna liep ik op Siga D. af. Ik stelde me voor: Diégane Latyr Faye. Ik vertelde haar hoeveel ik van haar werk hield, hoe opgetogen ik was haar te zien, hoezeer haar persoonlijkheid me fascineerde, dat ik niet kon wachten om haar volgende boek te lezen, kortom, de conventionele cocktail van loftuitingen die haar bewonderaars haar ongetwijfeld gedurende elke ontmoeting serveerden. En toen haar blik de geërgerde beleefdheid verried van iemand die een opdringerig persoon weg wil hebben zonder het te hoeven zeggen, waagde ik de grote gok en begon ik over haar borsten, die ik zo juist had gezien en die ik nog weleens wilde zien.

Verrast kneep ze haar ogen samen; er viel een bres in haar bolwerk en ik sprong erin: 'Ik heb zo vaak over die borsten gedroomd, mevrouw Siga.'

'Beviel het je, wat je ervan zag?' vroeg ze kalm.

‘Ja, heel erg en ik wil meer.’

‘Meer?’

‘Meer.’

‘Waarom?’

‘Omdat ik een stijve heb.’

‘Echt waar, Diégane Latyr Faye? Daar is dan niet veel voor nodig, jongeman!’

‘Ja, dat weet ik, mevrouw Siga, maar als u eens wist hoelang ik al over uw borsten fantaseer.’

‘Hou op met dat ge-u, en noem me niet mevrouw Siga, dat klinkt belachelijk. En die stijve wil ik ook niet, maak hem maar weer slap, mēnn na la jurr, ik had je moeder kunnen zijn, Diégane.’

‘Kone nampal ma, geef me dan als een moeder de borst,’ antwoordde ik, net als in mijn puberteit wanneer meisjes niet op mijn avances ingingen (of niets snapten van mijn hendekasyllaben) en meenden dat ik hun kind had kunnen zijn omdat ze vier of vijf jaar ouder waren dan ik.

Siga D. keek me een poosje aan en glimlachte toen voor het eerst. ‘Ik merk dat meneer niet op zijn mondje is gevallen. Je wilt de borst? Prima. Ga maar mee. Mijn hotel is hier een paar minuten vandaan. Dan krijgt meneer de borst, Inshallah.’

Ze wilde al opstaan, maar bedacht zich: ‘Of heb je liever dat ik je hier ter plekke nampal?’

Ze voegde de daad bij het woord en trok vrijwel onmiddellijk de kraag van de wijde boubou tot ver onder haar hals. Uit de opening sprong een zware borst – de linker – tevoorschijn.

‘Wil je?’ vroeg Siga D. ‘Hier heb je hem.’

De grote medaille van de tepelhof was een scherp afgetekende bruine schakering, een eiland in een weidse oceaan van lichtere tinten. Siga D. keek me aan, haar hoofd naar rechts gebogen, laconiek en zonder zich ogenschijnlijk ook maar ergens iets van aan te trekken. Hoewel ze zich had kunnen overgeven aan gemakkelijk en nogal vulgair effectbejag, etaleerde ze deze obscene zinnelijkheid juist met een ingehouden kracht, waarvan ik zelfs al gauw de elegantie inzag.

‘Nou? Wil je of wil je niet?’

Ze pakte haar borst beet. Ze begon hem langzaam te kneden. Na een paar seconden zei ik dat ik liever in de beslotenheid van een hotel de borst kreeg.

‘Jammer,’ antwoordde ze op verontrustend tedere toon. Ze stopte de mem weg en stond op. De lucht vulde zich met de geuren van mirre en kaneel. Ik rekende af. Ik volgde haar.

Dit boek verschijnt in oktober

MARIKEN HEITMAN

Foto: © Jelmer de Haas

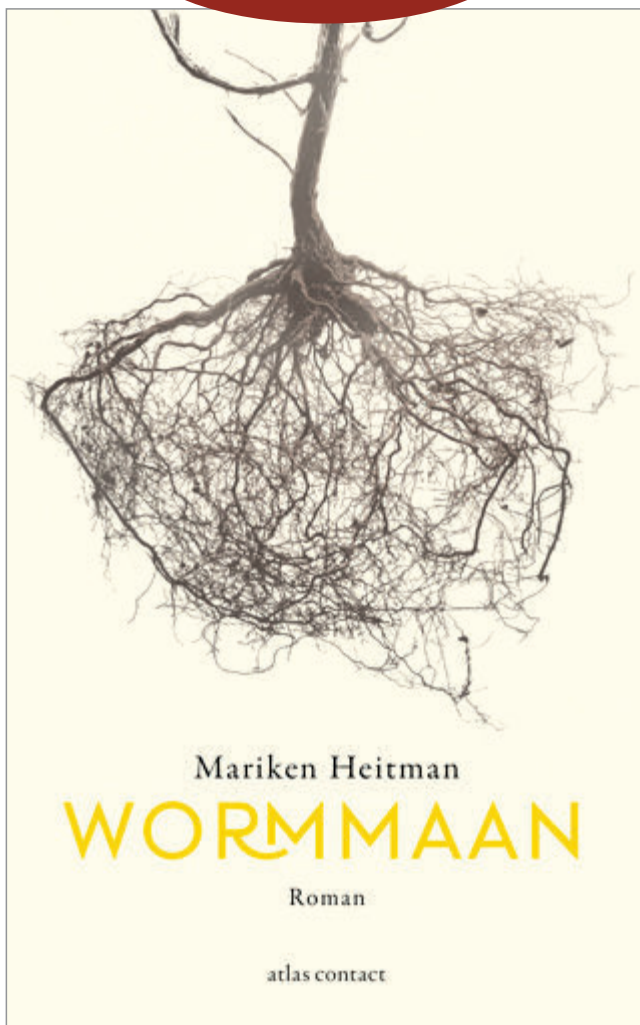
Mariken Heitman (1983) groeide op tussen de Veluwe en de IJssel. Zij studeerde biologie in Utrecht en was als tuinder en docent een aantal jaar werkzaam in de biologische groenteteelt. In januari 2019 verscheen haar alom bejubelde debuut *De wateraap*, dat genomineerd werd voor de Jan Wolkers Prijs, de Bronzen Uil en op de shortlist stond van de Anton Wachterprijs. Haar tweede roman *Wormmaan* (2021) werd bekroond met de Libris Literatuur Prijs 2022.

WORMMAAN

Wormmaan in het kort:

Wormmaan van Mariken Heitman gaat over Elke, die na tegenslag op haar werk met een vergeten erwtenras naar een Waddeneiland vertrekt. Ze wil de erwt, een tweeslachtig ras dat zich nauwelijks heeft laten sturen, terugbrengen naar zijn wilde kern. Elke realiseert zich dat zij gewassen vormt zoals de maatschappij háár probeert te vormen. Wie of wat blijft er over als je alles afpelt dat door anderen aan je werd opgedrongen? Parallel aan Elkes zoektocht verhalen onze voorouders over Ra, eenling op drift, die aansluiting zoekt bij wat later de eerste boeren zullen blijken. Ra, net als Elke in het heden, lijkt nergens bij te passen. Moet deze mens veranderen of de groep – of misschien hun gezamenlijke wereldbeeld? Langzaam wordt duidelijk hoe de mens altijd op zoek is naar oorsprong, identiteit en betekenis. *Wormmaan* is een ontroerende zoektocht inwaarts waarin dwergolifanten, erwten en de wording van een mens samenkomen.

WINNAAR
LIBRIS LITERATUUR
PRIJS 2022

‘Een boek dat qua vorm, inhoud en denkkracht zijn gelijke niet heeft. Een triomf van literaire verbeeldingskracht.’

– Jury Libris Literatuur Prijs

10 VRAGEN AAN MARIKEN HEITMAN

Mariken Heitman won in mei de Libris Literatuur Prijs met haar roman *Wormmaan*, over vrouwen die niet in hokjes te plaatsen zijn. Volgens de jury van de Libris Literatuur Prijs heeft ze een origineel boek geschreven vol literaire verbeeldingskracht. ‘Het schrijven ervan was als het kijken in de spiegel, ineens zag ik delen van mezelf veel scherper.’

1. Met welke auteur (dood of levend) zou je graag in gesprek willen gaan?

Minke Douwes. Zij schreef twee zeer eigenzinnige en bijzondere romans. De laatste, *Weg*, verscheen in 2009, daarna stopte ze (vooralsnog?) met publiceren. Ik zou natuurlijk de hoofdvraag omzeilen, die is haar ongetwijfeld al te vaak gesteld, en beginnen over hoe zij het schrijverschap ziet. Als psychiater heeft ze daar ongetwijfeld een interessante kijk op. Ze zou ook direct mijn knullige diplomatie doorzien en hopelijk was daarmee dan het ijs gebroken.

2. Wat is de beste openingsscène in een roman?

Er schiet me eigenlijk geen goed voorbeeld te binnen, ik heb een beter geheugen voor het einde van een boek. Ik hou ervan als een boek dicht op de ‘actie’ begint, zoals Roos van Rijswijk doet in haar verhalenbundel, *De dwaler*. Bijna ieder verhaal begint met een zin die een verhaal op zich is. Dan zit ik direct op het puntje van mijn stoel.

3. Aan welk boek kom je maar niet toe om te lezen?

Het is onbegrijpelijk dat ik Eva van Carry van Bruggen nog niet gelezen heb, een klassieker die mij al meermaals (terecht) is aangeraden. Ik heb er geen goede verklaring voor. Hoogstens voorvoel ik dat ik er een bepaalde mate van concentratie voor nodig zal hebben en is die er nu (nog) niet.

4. Wat doe je als je helemaal vastloopt tijdens het schrijven?

Aan het vastlopen gaat iets ergers vooraf: niet onder ogen zien dát je bent vastgelopen. Ik schrijf dan als een blinde ezel door tot ik, de wanhoop nabij, die dooie teksten teruglees en wel móét concluderen dat ik pagina’s geleden al vastliep. Die erkenning is dan eigenlijk een opluchting want daar kun je iets mee: wandelen, lamenteren, non-fictie lezen en het allerbeste: iets totaal anders schrijven. Ik denk dat de ontwikkeling van het verhaal zijn eigen klok heeft. Daar moet je je aan overgeven.

5. Welk zelfbedachte personage laat je nooit meer los?

In *Wormmaan* heeft hoofdpersoon Elke interne dialogen met de vrouw die ze nooit werd. Strikt genomen is zij niet 'zelfbedacht' omdat ze ook in mijn hoofd woont, precies de reden waarom ze me nooit meer loslaat. Dit personage representeert alle geïnternaliseerde ideeën over hoe een vrouw moet zijn. Ze heeft me trouwens niet meer zo in de greep sinds ik haar ten tonele heb gevoerd. Ik ben benieuwd of ze nog meer zal veranderen in de toekomst!

6. Wat was het moeilijkste moment tijdens het schrijven van *Wormmaan*?

Ik leg in *Wormmaan* een verband tussen de domesticatie van gewassen en de socialisatie van een mens. Ik was halverwege het schrijfproces en probeerde dit aan een vriend uit te leggen. Beschaamd verzandde ik in gestamel en dacht: heb ik eigenlijk wel een verhaal? Maar het is tijdens het schrijven alsof je de melodie van een perfect liedje in je hoofd hoort. Het te zingen voor een publiek is gedoemd te mislukken.

7. Hoe is het idee voor *Wormmaan* ontstaan?

Wormmaan ontstond in de nasleep van mijn debuut *De wateraap*. Het schrijven ervan was als het kijken in de spiegel, ineens zag ik delen van mezelf veel scherper. Ook de manier waarop het ontvangen werd, opende mijn ogen. Ik realiseerde me dat er een grote discrepantie was tussen hoe de massa omgaat met gender en hoe ik dat dagelijks beleef. Dat ik er nog een boek aan zou wijden, was dus al snel duidelijk, al ging dat gepaard met de nodige weer-

stand. Of zoals een personage in *Wormmaan* zegt: 'Moet je hier nu weer over beginnen?'

8. Welk genre boeken lees je het liefst?

Literaire romans en literaire non-fictie. Wanneer een boek stilistisch mager is, vind ik het moeilijk door te zetten. Ik ben erg kieskeurig wanneer het aankomt op bijvoorbeeld korte verhalen of poëzie. Dat heeft er denk ik mee te maken dat ik een (onberedeneerbare) voorkeur heb voor een langere spanningsboog. Tegenstrijdig, want de beste korte verhalen, zoals die van J.D. Salinger of Alice Munro, wegen met gemak op tegen de bulk van romans die ik jaarlijks lees.

9. Welk boek zou je opnieuw willen lezen?

De Argonauten van Maggie Nelson. Dit boek blies me echt omver. Nelson is erin geslaagd om terwijl ze het leven leeft, erbovenuit te stijgen en de verschillende verbanden en ontwikkelingen te zien én te duiden. Zo slim en autonoom. Het is ook typisch zo'n boek dat zijn inhoud niet direct prijsgeeft. Je moet het eigenlijk wel een tweede keer lezen.

10. Ben je al bijgekomen van het feit dat je de Libris Literatuur Prijs hebt gewonnen?

Het is een fantastische en wonderlijke ervaring! Ik zit er nu eigenlijk nog middenin, maar ik kijk uit naar de vakantie. Dan ga ik eens lekker met een glaasje wijn naar de golven koekeloeren en nagenieten van wat er allemaal gebeurd is...

MARJAN VAN MARLE

Foto: © Fjodor Buis

Marjan van Marle (1952) werkt sinds 1973 in de journalistiek, onder meer bij *Margriet* en *Libelle*. In 1998 debuteerde ze met *De gelukkige weduwe*, een roman die zich afspeelt tegen de achtergrond van een populair vrouwenblad. Inmiddels heeft ze vijftien boeken over uiteenlopende onderwerpen op haar naam staan.

JE BESTE VRIENDIN

HET VERHAAL VAN DE TWEE
GROOTSTE VROUWENBLADEN
IN NEDERLAND:
LIBELLE EN MARGRIET

***Je beste vriendin* in het kort:**

Vroeger werd een pas-getrouwde vrouw gelukkig gemaakt met een abonnement op een damesblad. Was het blad eenmaal in huis, dan vervulde het vaak jarenlang de rol van raadgeefster, vraagbaak en dus die van een 'beste vriendin'. In de eerste decennia na de oorlog werden *Libelle* en *Margriet* door miljoenen vrouwen gelezen. De bladen waren hun venster op de wereld en speelden een veel grotere rol in de emancipatie dan over het algemeen wordt aangenomen. In *Je beste vriendin* schetst Marjan van Marle de ontwikkeling en maatschappelijke invloed van de twee meest toonaangevende vrouwenbladen in Nederland ooit: *Libelle* en *Margriet*.

JE BESTE VRIENDIN

Geef de vrouw een breipatroon en ze is volmaakt gelukkig, dat was volgens velen de kern van het redactionele beleid van vrouwenbladen als *Margriet* en *Libelle*. ‘Antiemancipatoir’ zijn ze ook weleens genoemd. Onzin, vonden en vinden de direct betrokkenen.

Wie straks de hoofdstukken van *Je beste vriendin* tot zich neemt, zal het vooral duidelijk worden hoeveel er wel niet veranderd is in die eerste vier decennia na de Tweede Wereldoorlog. Het boek bevat een fascinerende selectie uit de jaargangen van beide bladen van halverwege de jaren dertig tot eind jaren tachtig waarin de gigantische ontwikkelingen van onze twintigste-eeuwse maatschappij zichtbaar worden en die, terugkijkend, ook de hoogtijdagen van deze bladen waren. Ongetwijfeld zal daarbij de vraag rijzen in welke mate en op wat voor manier *Libelle* en *Margriet* een getrouw beeld

geven van die veranderende maatschappij. IJlden ze na? Of was het eerder dat ze met de tijd mee ademden en een stap vooruit op hun lezerspubliek liepen. Overigens, zelfs maar met één stapje vooruit konden de bladen al een belangrijke, richtinggevende invloed uitoefenen. Ze hadden ongekend hoge oplages, werden gelezen door een miljoenenpubliek. De vrouwenbladen vertaalden de ideeën van een maatschappelijk bewuste voorhoede in concrete voorbeelden, herkenbare verhalen en praktische adviezen. Of het nu om recepten, de laatste mode of een nieuwe keuken ging. Er werd geschreven over specifieke thema's als het wel of niet krijgen van kinderen, gezinsgrootte, geboorteregeling, opvoeding, gelijke rechten en kansen. Men pleitte voor beter onderwijs, legalisering van abortus, recht op beleving van een eigen vrouwelijke seksualiteit, vernieuwing van de echtscheidings-

wet, parttime werken en een betere kinderopvang. Men geloofde heilig in de bladen, vertrouwde ze van de eerste tot de laatste letter. Het massale gebruik van de pil in Nederland is te danken aan de vrouwenbladen, die de lezeressen daarmee vertrouwd maakten.

Maar eenduidig zijn deze bladen zeker niet. Het vrouwenblad is complex. Het bevat paradoxen en zendt verschillende, soms tegengestelde boodschappen uit. Zeker toentertijd, eind jaren zestig, een turbulente periode waarin opvattingen en gedrag razendsnel veranderden, werden moederschap en gezin nog altijd als ideaal gepresenteerd, als het hoogst haalbare geluk voor de vrouw. Tegelijkertijd was er in elk nummer wel aandacht voor een bijzondere of beroemde vrouw die buiten de gebaande paden was getreden. Ook springt het spanningsveld tussen collectiviteit en individualiteit in het oog. De lezeres werd in het tijdschrift voortdurend collectief aangesproken, er werd duidelijk een wij-gevoel gecreëerd, terwijl er daarnaast juist wordt benadrukt hoe belangrijk het is 'jezelf te zijn' en je eigen keuzes te maken.

'Nu er in deze tijd van geweldige evolutie, een nieuw "mensbeeld" ontstaat, zoals men dat graag noemt, blijkt dat de vrouw veel meer kan. Dat ze om een geslaagde figuur te zijn niet per se moeder hoeft te zijn,' schrijft *Libelle*-columniste Anne Biegel eind jaren zestig.

Een paar jaar later wordt in *Margriet* nummer 1 van jaargang 1972 door toenmalig hoofdredacteur Joop Swart aangekondigd dat voortaan een vrouw de leiding zal nemen van 's lands grootste vrouwenblad. Hij schrijft in zijn editorial aan de lezeressen:

'Hanny van den Horst, gehuwd en moeder van twee kinderen heeft de moed om deze zware, nooit eerder door een vrouw vervulde taak te aanvaarden. Daarmee wáár makend wat zijzelf bij herhaling in *Margriet* schreef: dat de vrouw van deze tijd bereid moet zijn verantwoordelijkheden te aanvaarden die vroeger alleen aan mannen werden toebedeeld.

Welkom, Hanny, op de hoogste sport van de *Margriet*-ladder, die je ooit helemaal onderaan begonnen bent te beklimmen. Je hebt als journalist een indrukwekkende staat van dienst. Je hebt veel van de wereld gezien. Je weet waar het om gaat. *Margriet* blijft in goede, sterke handen en is met jou aan de top – inderdaad – méér vrouwenblad dan ooit. 'n Ontwikkeling die helemaal aansluit bij de veranderingen in de maatschappij, bij het zoeken naar en vormen van een nieuwe levensvisie door de vrouw.'

Je beste vriendin is behalve een boek dat de glorieperiode van de twee meest bekende Nederlandse vrouwenbladen belicht voor mij ook een persoonlijke terugblik. In 1975, Hanny was toen hoofdredactrice, begon ik als tweeëntwintigjarige op de reportageafdeling van *Margriet*, na eerder leerling-verslaggeefster te zijn geweest bij *Stadsblad De Echo*, een Amsterdams huis-aan-huisblad dat toentertijd deel uitmaakte van het *Telegraaf*-concern. Mijn ambitie reikte echter verder dan de leemtes opvullen tussen advertenties met zogenaamde 'zakenstukjes' over "kiloknallers" en "tapijtboeren" zoals ik, wat te veel aangezet, mijn journalistieke werkzaamheden had omschreven in het personeelsorgaan *De Buizenpost*. Ik lonkte

naar de Vrouwenpagina van *De Telegraaf*, wilde bij een écht blad werken. Met meer geluk dan wijsheid werd het uiteindelijk *Margriet*. Het grootste vrouwenblad in ons land dat toen gold als het progressieve en feministische zusje van *Libelle*.

In 1977 verliet ik zowel de *Margriet*-redactie als Amsterdam om voor langere tijd naar Los Angeles te gaan. Hoewel ik dus relatief kort bij *Margriet* heb gewerkt, heeft die tijd zijn sporen nagelaten, en zich behaaglijk in mijn geheugen genesteld. In 1980, weer terug uit de vs, begon ik bij *Libelle* op de human interest-redactie. Het was de tijd dat bladendokter Rob van Vuure er de scepter zwaaide en het blad een grote bloei doormaakte.

In 1980 vierde *Libelle* uitbundig feest vanwege de 750.000ste abonnee en moest *Margriet* haar eerste plaats definitief aan haar oudere zus afstaan. Overigens was het getal van 750.000 geen record, die eer komt nog altijd *Margriet* toe die in 1965 een topoplage van 821.000 exemplaren bereikte.

Voor dit boek heb ik talloze jaargangen van beide bladen doorgespit. Sommige nummers waren een feest van herkenning, modern en gedurfd avant la lettre, andere weer spiegelden een tijd die ons wellicht nu ouderwets en gedateerd voorkomt maar

daarom niet minder interessant is. Hoewel een groot aantal van de mensen die toentertijd bij de bladen werkte er helaas niet meer is, waren degenen die er nog wel zijn van harte bereid met mij te praten. Ik had boeiende en verrassende gesprekken met oud-collega's over de 'bladen', hun herinneringen daaraan en de belangrijke rol die zowel *Margriet* als *Libelle* in de toenmalige maatschappij vervulde alsook in hun eigen leven.

VROUWENTIJDSCRIFTEN DOOR DE JAREN HEEN

En dan is er natuurlijk het vrouwen tijdschrift zelf als fenomeen. Waar komt het vandaan? Wanneer verschijnt het? Voor wie was het bestemd? Wat stond erin?

In het huidige Nederlandse medialandschap is het vrouwenblad niet meer weg te denken. Toch is het een betrekkelijke laatbloei in vergelijking met andere Europese landen als Engeland, Frankrijk en Duitsland. Daar wist het vrouwen tijdschrift al in de tweede helft van de achttiende eeuw zich een vaste plek te verwerven terwijl het genre hier pas in de jaren twintig van de negentiende eeuw langzaam maar zeker wortel begon te schieten. Eén van de verklaringen voor de verhoudingsgewijs late bloei is de relatief kleine omvang van het Nederlandse taalgebied, waardoor het moeilijk was om een tijdschrift voor een specifieke doelgroep, en zo beschouwde men vrouwen, in stand te houden. Dat gold overigens ook voor andere gespecialiseerde tijdschriften voor bijvoorbeeld medici of juristen.

De publicatie van *Pénélopé* of maandwerk aan

het vrouwelijk geslacht toegewijd in 1821 luidde dan ook een nieuwe fase in. Want dit blad komt de eer toe het eerste echt succesvolle Nederlandse vrouwentijdschrift te zijn. Gedurende een periode van veertien jaar verschenen in totaal acht jaargangen. Saillant detail is dat dit tijdschrift ook door een vrouw werd geredigeerd: Anna Barbara van Meerten-Schilperoort. Naast haar werk als redactrice runde zij een kostschool. Dit 'Instituut voor de Opvoeding van jonge Juffrouwen' was bestemd voor meisjes uit de deftige burgerstand.

Ook met haar blad mikte Van Meerten-Schilperoort op deze groep van welgestelde meisjes en jonge vrouwen. Niet verwonderlijk, een jaargang kostte maar liefst fl. 15,00, een bedrag dat de meeste vrouwen toentertijd niet zullen hebben kunnen opbrengen, want het gemiddelde loon, althans voor een arbeider, bedroeg niet meer dan fl. 6,00 per week.

Zoals de hedendaagse vrouwentijdschriften een vaste formule hebben, kende *Pénélope* ook een vaste opbouw. Elk nummer opende met het onderdeel 'Handwerken', waarna een deel 'Lektuur' volgde. Bij het eerste onderdeel lag het accent vooral op het decoratieve aspect. De afdeling 'Lektuur' bevatte verhalen, briefwisselingen en bijbelse vertellingen met een hoog moralistisch gehalte en droeg telkens weer de boodschap uit dat de 'werkkring' van de vrouw het huisgezin was en dat zij zich dienstbaar diende op te stellen ten opzichte van haar – toekomstige – echtgenoot. Ontwikkeling van eventuele gaven van het 'verstand en hart' werden weliswaar aangemoedigd, maar binnen bepaalde grenzen: al te geleerde of pedante vrouwen presenteerde Van Meerten-Schilperoort als af-

schrikwekkende voorbeelden waarvan de jonge vrouw zich verre moest houden.

Hoewel *Pénélope* in haar tijd een succes was, breekt het Nederlandse damesblad voor een groot publiek pas echt door in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw. De tijdschriften uit die periode laten zich globaal verdelen in drie categorieën: de handwerk- en modebladen, de godsdienstige tijdschriften en de populaire amusementsbladen. Deze laatste én grootste categorie biedt een afwisselende combinatie van poëzie, algemeen informatieve artikelen, anekdotes, verstrooiend nieuws – *faits divers* – muziekstukken en heeft vaak ook een kleine handwerk- en moderubriek. Behalve naar inhoud, was er ook een zekere specialisatie naar publieksgroepen. Er waren bladen voor een jeugdig vrouwelijk publiek zoals *Erina* en *Flora*. Het *Damesweekblad* en *Maandschrift voor Dames* richtten zich juist op een wat ouder publiek terwijl *María* en *Martha* zich nadrukkelijk wendde tot de

‘moeders onder de christenvrouwen’.

De eerste Nederlandse modetijdschriften voor een massapubliek, *De Bazar* en *De Gracieuse*, verschijnen in de jaren zestig. Het zijn overigens Nederlandse edities van oorspronkelijk Duitse bladen. *De Bazar* was een uitgave van *Die Modenwelt*, en *De Gracieuse* van *Der Bazar*. Van *Die Modenwelt* verschenen edities in zeventien verschillende landen. In 1884 bedroeg het gezamenlijk aantal abonnementen bijna een half miljoen. De oplage van de Nederlandse versie van *De Gracieuse* is trouwens ook behoorlijk imponerend en blijkt bovendien elk jaar te stijgen. In 1864 gaat het nog om 5000 exemplaren, drie jaar later 7000, in 1871 10.000 en in 1891 telt de oplage 13.200 exemplaren.

In de jaren zeventig van diezelfde negentiende eeuw kondigt zich opnieuw een verandering in de wereld van het Nederlandse vrouwentijdschrift aan. Kort na elkaar verschijnen er twee tijdschriften, *Ons Streven*, orgaan van de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging Arbeid Adelt, en *Onze Roeping*, een uitgave van de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging Tessa'schade die geheel gewijd zijn aan de ‘vrouwenkwestie’. Beide richtten zich vooral op een publiek van jonge, ongehuwde vrouwen die ‘hetzij door intellectuele, hetzij door financiële behoeften gedreven’ naar betaald werk uitzagen. Ook vrouwen, vonden de twee oprichtsters, schrijfster Betty Perk en Reynoudina de Goeje die onder het pseudoniem Agatha publiceerde, moesten zich kunnen ontplooien en hadden recht op zelfstandige inkomsten uit betaald werk. Hoewel toon en woordkeuze verre van radicaal zijn, men wilde geen ‘onbekookte theorieën’ verkondigen noch een ‘wilde emancipatie-geest’ tentoonspreiden, mag het

belang van beide tijdschriften in de veranderende beeldvorming rondom vrouwen en vrouwelijkheid zeker niet worden onderschat. De ‘emancipatie’ werd er in ieder geval door op de kaart gezet, en dat betekende in de opvatting van zowel Agatha als Betty dat men zich vrij maakte van het idee dat het verrichten van betaalde arbeid door vrouwen onfatsoenlijk zou zijn.

Eind negentiende eeuw, begin twintigste eeuw is er in de tijdschriftenwereld op eigenlijk alle fronten sprake van een schaalvergroting. Meer en minder radicale vrouwentijdschriften die strijden voor verbetering van de maatschappelijke positie van de vrouw komen en gaan, terwijl tegelijkertijd de oplages van de handwerk- en modebladen evenals de populariserende amusementsbladen explosief stijgen.

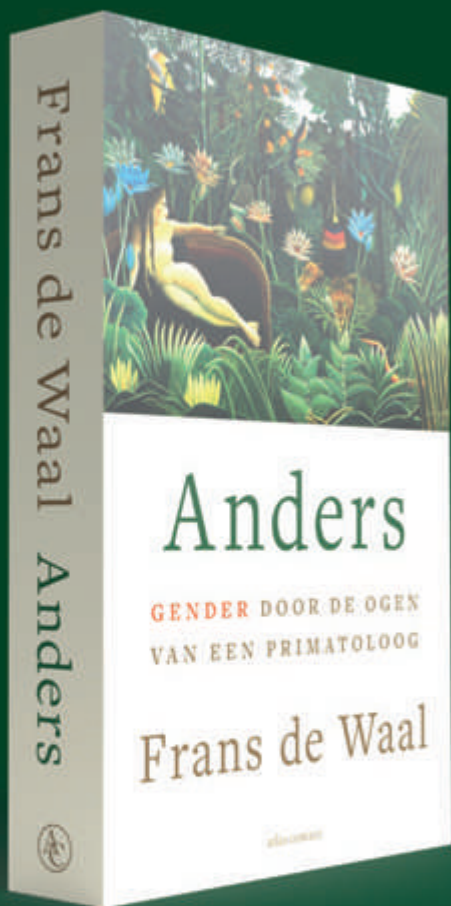
In 1924 verschijnt *Het Rijk der Vrouw*, een eenvoudig uitgevoerd blad voor een zo groot mogelijk publiek dat zowel praktische informatie biedt over het huishouden, koken, woninginrichting, mode en handwerken als luchtige wetenswaardigheden en ontspanningslektuur. En niet onbelangrijk: de abonnementsprijs is zo laag gesteld dat, volgens de uitgever, het *Rijk der Vrouw* binnen ieders bereik ligt en door eenieder kan worden gelezen.

Vijftien algemene tijdschriften voor vrouwen zijn al op de markt in het jaar dat *Libelle* het levenslicht ziet (1934). Tussen dat jaar en 1945 komen daar nog eens twaalf bij, waaronder *Margriet* in 1938.

En degenen die overbleven zijn, inderdaad, *Libelle* en *Margriet*, twee bladen die een verhaal vertellen over verandering en continuïteit.

Dit boek verschijnt in november

Gender door de ogen van primatoloog **Frans de Waal**

‘*Anders* is fascinerend, genuanceerd
en zeer actueel.’

– Rutger Bregman,
auteur van *De meeste mensen deugen*

BABS GONS

Foto: © Annaleen Louwes

Babs Gons is schrijver, performer, Het Parool-columnist, theatermaker, host en docent. In 2018 ontving ze de Black Achievement Award in de categorie Kunst en Cultuur voor haar jarenlange werk binnen de culturele sector. In 2021 verscheen haar dichtbundel *Doe het toch maar*.

ALLES WAT JE LIEFHEBT WORDT MOOI

***Alles wat je liefhebt wordt mooi
in het kort:***

De teksten van Babs Gons leven en bewegen: gedichten monden uit in columns, een verhaal leest als een vers, continu vloeien vorm en inhoud in elkaar over. Telkens weer blijkt Gons met haar warme observaties lezers te raken, of ze nu spreekt over de coronacrisis, over de stad, het (stief)ouderschap, over de schoonheid van het woord 'veerkracht', over zomerlichamen (of juist niet), over gastvrijheid, harten die breken en/of helen, over bijzondere ontmoetingen, zomaar op straat – het is Gons' zachte, verbindende blik die zoveel lezers aanspreekt. En dat, wat er ook in de wereld speelt, leest als een geruststelling.

Over Doe het toch maar:

'Babs Gons heeft het in haar gedichten over vrouw-zijn, het slavernijverleden, afkomst en de liefde in al haar verscheidenheid. En dat doet ze behoorlijk persoonlijk, eerlijk en onbevreesd.' – &C

'WAT EEN GEWELDIGE
SCHRIJVER.'
– ADRIAAN VAN DIS

ALLES WAT JE LIEFHEBT WORDT MOOI

PRACHTIG MENS

‘Wat een mooie jurk!’ roep ik verrast uit naar een vriendin die ik op straat tegenkom. Ik bewonder haar lange rode glimmende gewaad waar met pailletten een vogel op is geborduurd.

‘Echt,’ zegt ze, ‘dit aftandse ding?’ Ze trekt haar neus op.

‘Wat een leuk kind heb je,’ zeg ik tegen een moeder die haar dochter geduldig duwt op de schommel. Ze kraait van plezier. ‘Nog een keer, nog een keer!’ roept ze steeds weer.

‘Deze?’ zegt de moeder verbaasd. ‘Deze hier is heel lastig hoor. Slaapt nooit eens een nacht door, altijd maar knoeien bij elke maaltijd en struikelt elke dag over dezelfde drempel.’

‘Wat een prachtige tuin,’ complimenteer ik de buurman en ik laat mijn ogen glijden over de rozen, de appelboom, de grote zonnebloemen, het pad met aan weerszijden vergeet-me-nietjes, heesters en de enorme vlinderstruik.

‘Nou,’ zegt hij, terwijl hij een hand door zijn baard haalt, ‘het krioelt hiervan de mieren. Luizen in de rozen. Katten die het hier helemaal onderschijten. Niets groeit hier zoals het zou moeten, te weinig zon hier, en daar te weinig schaduw.’

‘Wat een heerlijk huis,’ zeg ik die avond als ik bij een dierbare vriend aan het eten ben. ‘Heb je het zelf opgeknapt?’ vraag ik terwijl ik het perfect gebalanceerde interieur van houten jareuzestigkastjes, in felle kleuren

gespoten metalen stoelen, de twee grote palmen in de hoek en de schuin getimmerde boekenkasten van zwerfhout bewonder.

‘Deze meuk?’ vraagt hij verbaasd. ‘Het is hier een achenebbisj zooitje, alles komt van het grofvuil en het moet nodig worden opgeknapt. Armzalige troep. Wie wil hier nou wonen?!’

Later die avond zie ik mezelf bij thuiskomst weerspiegeld in het raam van de deur naar het balkon. ‘Wat een prachtig mens ben je,’ hoor ik een stem achter me die verdacht veel lijkt op de mijne.

‘Ik? Je bent niet goed wijs,’ antwoord ik. ‘Bedoel je dit oude ding?’ en ik wijs op mijn lichaam in het raam.

En opeens schieten me de woorden binnen van een bekende actrice die me onlangs bij haar liet roepen na een optreden. Ze keek me streng aan en zei: ‘Je moet wel je applaus in ontvangst nemen hoor, daar hebben de mensen recht op.’

Ik moest dat even tot me door laten dringen, zo gewend als ik was om na een optreden meteen het podium af te lopen en terwijl er nog geklapt wordt al de coulissen in te verdwijnen.

‘Complimenten ontvangen is ook belangrijk voor de gever, geef mensen de tijd en ruimte om je te complimenteren. En ontvang de complimenten die je toekomen.’

‘Dank je wel,’ zeg ik tegen mijn spiegelbeeld, maak een diepe buiging en blijf nog even staan.

EEN ANDER GEZIN

Al die tijd hield hij er een tweede gezin op na. Al die keren, dagen, nachten dat hij niet thuis kwam, was hij dáár. Of misschien had hij zelfs meerdere adresjes. Gisteravond was ik het zo zat, ik ben gewoon gaan aanbellen waar ik vermoedde dat hij zich vaak ophield. Een grote, vriendelijke vrouw opende de deur. Ze leek me niet helemaal zijn type maar je weet het nooit. Ze wist gelijk over wie ik het had, ze zag 'm zo nu en dan. Niet bij haar thuis – maar wilde ik niet even binnenkomen?

Ik liep achter de vrouw de lange gang door, op zoek naar een spoor van hem maar het huis was vrij kaal en ik zag geen persoonlijke spullen liggen. Ze stopte voor de deur naar de tuin en wees door het raam. 'Hier heb ik 'm weleens gezien,' zei ze en ze verontschuldigde zich voor haar overgroeide kleine tuintje.

'Mag ik even?' vroeg ik, en ze gebaarde toestemming. Ik stapte de begroeide tegels op en keek door het hek naar de achterkant van het huis ernaast. De achterdeur stond open.

'Daar,' zei ze zachtjes, 'heb ik 'm weleens gezien. Nummer negentien, als ik het goed heb.'

Terwijl ik door de ramen tuurde van het donkere huis dacht ik even een schim te zien.

'Dank je hartelijk,' zei ik tegen de vrouw terwijl ze me weer uitliet.

Met langzame passen liep ik naar de glimmende mosgroene deur waar met witte letters negentien in het hout was gevefd. Voordat ik aanbelde haalde ik even diep adem. Zou ik zo oog in oog staan met zijn andere gezin? Wat voor mensen waren dit? En wat als ze nou zouden zeggen dat wij het

andere gezin waren? Of alles zouden ontkennen? Maar de gps wees al tijden uit dat hij zich hier vaak ophield.

De deur ging open en een kleine, vrolijk ogende man verscheen.

'Sorry dat ik stoor maar kan het zijn dat Sep hier misschien is?'

'Sep,' zei de man verbaasd terwijl onder tussen het onderwerp zelf achter hem verscheen. En alsof het de gewoonste zaak van de wereld is, stapte Sep de drempel over en bleef naast mij staan.

'Ah, je bedoelt Zoë,' zei de man.

'Nee,' zei ik, 'Sep, September eigenlijk.'

De man keek verbaasd. 'Nou, die komt hier heel vaak. Hoort hij bij jullie?'

Terwijl we rustig onze straat terug in lopen, lach ik hardop.

'Zoë, waarom noemen ze je daar toch Zoë? De burens aan de overkant noemen je Jami-la, het buurmeisje van een paar huizen verder zegt stevast December. Hoeveel identiteiten hou je eropna?'

Zwijgend loopt hij mee naar huis, zijn rood-witte staart wuivend in de wind.

BESTE ADVIES

Het beste advies kreeg ik ooit van een jongetje van zeven. Hij stond boven aan de trap, ik onderaan met zijn jas in de hand en ik riep een paar keer achter elkaar: 'Kom nou, kom op, anders komen we te laat.' Hij keek me aan, zette heel rustig een stap naar beneden en zei toen kalmpjes: 'Het moet ook leuk zijn.'

Even was ik uit het veld geslagen. Zijn woorden waren als een tik op de vingers.

Natuurlijk, dacht ik, als je zeven bent, moet het ook leuk zijn. Ook trouwens als je zeventien of zevenenzeventig bent. Het moet wel leuk blijven.

Op een ouderbijeenkomst van de crèche lieten we ons vertellen dat kinderen nooit haast hebben. Zij zijn ook nooit te laat. Wij, de volwassenen, stappen te laat uit bed, zetten onze kinderen te laat af, zijn slecht in timemanagement. Ik was het even vergeeten, maar dit jongetje boven aan de trap friste mijn geheugen weer op.

Sindsdien denk ik heel vaak bij mezelf: het moet ook leuk zijn. Als ik mezelf dwing een vervelende klus te doen. Als ik 's avonds laat van mezelf nog achterstallige administratie moet doen. Dan hoor ik een klein stemmetje zeggen: het moet ook leuk zijn. En pak ik er iets lekkers bij, zet een leuk muziekje op of gooi de boel om, zodat het ook leuk is.

Er zijn meerdere adviezen, motto's, moedgevende woorden langsgelopen in mijn leven, maar de meeste bleven niet plakken. Wel deze: ik las ooit in een agenda vol boeddhistische spreuken dat je een omweg moet nemen als je te laat bent. Sindsdien herinner ik mezelf er regelmatig aan een langere,

mooiere route te nemen als ik dreig niet op tijd te komen. Stop ik op mijn weg naar het station omdat de buurvrouw me net iets wil vertellen, in plaats van te roepen dat ik niet kan praten omdat ik haast heb, neem ik een volgende trein. Want 'het moet ook leuk zijn' en de kortste route is niet altijd de route van de minste afstand, zeker niet tussen twee mensen.

Op de radio vertelt een ziekenhuismedewerker uit Heerenveen dat het niet goed gaat door de hoge werkdruk. Juist dan, vervolgt ze, is het belangrijk om de tijd te nemen.

Juist dan, denk ik, juist dan even aandacht geven aan wat zich aandient. Juist dan zorgen dat het ook leuk is. Die momenten tussen de dingen in even koesteren. Even alles laten en kijken hoe een zevenjarige alle rust neemt om de trap af te dalen. Juist in de kieren van de tijd, waar de weg een slinger maakt, zitten de mooie momenten en de waardevolle ontmoetingen.

Hij keek me aan, zette heel rustig een stap naar beneden en zei toen kalmpjes: 'Het moet ook leuk zijn.'

De enige manier om
ons recht op abortus te
beschermen, is door
erover te blijven praten.

Madeleijn van den
Nieuwenhuizen
(@zeikschrift)
nodigt uit tot een
genuanceerd gesprek.

VONNE VAN DER MEER

Foto: © Annaleen Louwes

Vonne van der Meer bouwde met meer dan 20 boeken – waaronder romans, verhalenbundels, novellen en toneel – een indrukwekkend oeuvre. Door haar lichte toon, juist waar het om grote kwesties gaat, is zij een onverwisselbare stem in de Nederlandse literatuur.

LETSELSCHADE

Letselschade in het kort:

Letselschadeadvocaat Palthe bijt zich vast in zijn laatste zaak: een jonge vrouw, die vanaf haar middel verlamd is geraakt. Om een zo hoog mogelijke schadeclaim bij de Zwitserse fabrikant van haar ski's te kunnen indienen, moet hij alles over haar te weten komen. Over het leven voor haar dwarslaesie, maar ook over haar toekomst. Hoe die eruit had kunnen zien. Zij verzet zich hier tegen, maar waarom?

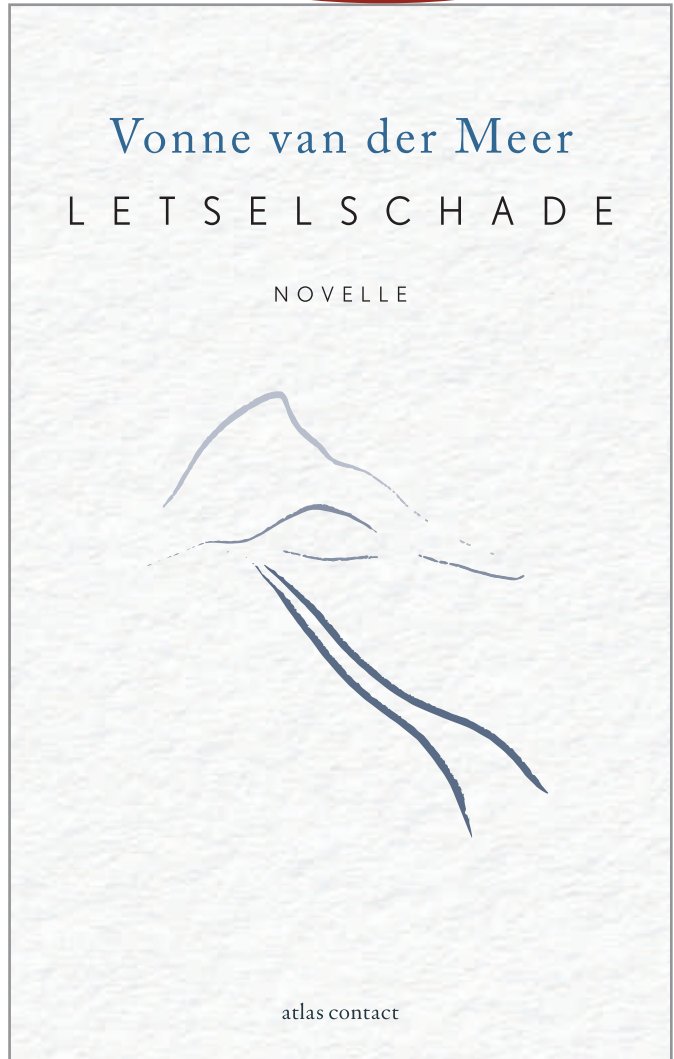
In geconcentreerde scènes vertelt Van der Meer het verhaal van de ontwikkeling van een jonge vrouw, wier leven muurvast lijkt te zitten. Een loodsteile afdaling terug in de tijd.

Over Naar Lillehammer:

‘Van der Meer is bijna vreemd niet-hedendaags zacht voor haar personages, het is heel eventjes wennen aan de kalm-ernstige verteltoon maar juist die kalme ernst betaalt zich uit.’

– De Groene Amsterdammer

WAT IS DE WAARDE
VAN EEN GEDWARSBOOMDE
TOEKOMST?

1

Dit is geen déjà vu, ik ben hier al eens geweest. Deze tweebaansweg door het bos die na een laatste glooiing uitmondt in de duinen met daarachter de Noordzee, ken ik. Lang voordat je de kust bereikt wordt de lucht ijler, een lichter blauw, zelfs op een grijze dag als vandaag. Dat heeft altijd iets hoopvol, maar in de bus, verdiept in een dossier, heb ik er geen oog voor.

Huisbezoek, het went nooit. Ook niet als het om een tehuisbezoek gaat, het herstellingsoord waar onze drieëntwintigjarige cliënte Lucia Terbrugge tijdelijk verblijft. Tientallen jaren geleden was ik al eens in Solemare. Het stond er net en we vonden het heel modern, maar dat was toen; destijds heette mijn aanpak ook vernieuwend.

Ik lees de eerste hoofdstukken van mijn rapport nog eens door op al te confronterende zinnen, en frommel er een paar vergoelijkende woorden tussen als vermoedelijk en waarschijnlijk. Het laatste wat ik wil is de benadeelde aan het huilen maken.

Op het kronkelende schelpenpad door de duinen fietsen twee vrouwen in strakke, glimmende pakjes; ze doen een wedstrijdje. Mooie vormen, verbeterd smoeltjes. Ik houd mijn hart vast. Wat als een van de twee in die bocht daar slipt en hun sturen in elkaar haken? Ze dragen geen helm, ze wanen zich onsterfelijk.

Lucia Terbrugge heeft geen toekomst meer, het leven dat aan haar voeten lag bestaat niet langer. Zij ligt aan de voet van wat

dat leven had kunnen zijn, een berg die ze nooit zal beklimmen. Er zal tijd verstrijken. Wie weet wordt ze zestig, zeventig, zolang ze niet al te zeer uitdijt met alle gevolgen van dien voor hart en vaten. Maar leven? Het bestaan zoals ik het schets in mijn rapport, is voorgoed gedwarsboemd.

– Halte Zeeweg, klinkt het door de luidspreker en ik schrik op uit mijn gedachten. Ik laat me twee haltes te vroeg afzetten om aan de broodnodige beweging toe te komen. Ik zweer bij de bus, ook uit zuinigheid. Ik vecht dan misschien voor uitkeringen met drie tot zes nullen, als het om de eigen onkosten gaat let ik op elke cent. Een half uur heen om me op te laden, en straks hetzelfde eind terug om mijn hoofd leeg te maken. Dat moet, al wacht er thuis niemand meer die zich beklagt dat ik te veel in mijn werk opga.

De bus mindert vaart, nu niet opstaan voor hij werkelijk stilstaat. Je bent geen twintig meer, Anton. Kom ik in een rijdende bus ten val, dan kan ik de schade niet op de verzekeraar van het vervoerbedrijf verhalen en krijg ik alleen de ziektekosten vergoed; gevalletje eigen schuld dikke bult.

Ik stap uit en steek mijn hand op om de chauffeur te bedanken, de deuren sluiten met een zucht en ik zucht mee. Het liefst had ik mijn rapport alleen aan de ouders laten lezen, maar Lucia wil per se weten wat ik over haar geschreven heb. ‘Daar heb ik recht op.’ Ik vrees dat de versie in mijn akte niet de laatste is, een flinke klus maar er staat dan ook veel op het spel. Zodra zij

mijn schets van haar leven tot nu toe heeft goedgekeurd, en ook het scenario van een toekomst zonder het ongeluk, wordt alles in het Duits vertaald. Dan sturen we het dossier met alle bijlagen naar Zürich, naar de verzekeraar van Star, fabrikant van Bindungen van ski's en snowboards. Onze claim is twee miljoen.

Er was zon beloofd, een frisse zonnige voorjaarsdag, maar ze beloven zoveel. Fris – het zal wel, de thermostaat staat hier permanent op 21. Dat moet. Mijn inwendige thermostaat is kapot, bij het geringste beetje kou lijkt het alsof ik doodvries en op een warme dag in augustus slaan de vlammen me uit. De gordijnen zijn halfopen, met opzet zodat de door de weerman voorspelde zon me zou wekken. Ik geloof alles wat hij zegt; hij heeft rood haar en een nuchter accent. Beloofd, naar verwachting, ongetwijfeld, het zijn verboden woorden die bij een ander tijdperk horen, toen het nog geen ramp was als ik me tevergeefs verheugde. Ooit was ik allesbehalve kleinzielig.

Nu vaststaat dat er geen kans is op verder herstel is mr. Anton Palthe aan zet. Met dit ledenpoplichaam zal ik het moeten doen. Anders dan zo'n slappe lappenpop met kanariegeel haar wil ik me wel douchen en in schone kleren hijsen. Na maanden revallideren hoor ik dit zelf te kunnen, maar als ik te veel pijn in mijn schouders heb mag ik om hulp vragen.

Tijd om in beweging te komen. Palthe heeft eerst nog een afspraak met Vreeswijk; daarna zien we elkaar in de Duinkamer. Daar zit nooit iemand en kunnen we vrijuit praten.

Drie kwartier later staat hij voor me. – Mooi uitzicht, zegt hij. – Duinen doen me altijd denken aan de lange zomervakanties in mijn jeugd. Zomer in Zeeland... ken je dat liedje? Nee, daar ben je te jong voor.

– Wil je erover praten? vraagt hij als ik niet reageer op zijn onvast geneurie.

– Over mijn jeugd?

– Het ongeluk, je leven nu, hier. Hoe je je toekomst ziet.

Hoezo zou ik mijn hart uitstorten bij iemand die zich nog geen vijf minuten geleden aan me heeft voorgesteld? Hij moest eens weten hoeveel maatschappelijk werkers en geestelijk verzorgers er al aan mijn bed hebben gestaan.

– Laten we maar beginnen. Ik knik naar de kartonnen map op het bijzettafeltje, naast de stoel waarin hij gehoorzaam plaatsneemt. Eindelijk, hij weet niet half hoe vermoeiend het is om zo behoeftig omhoog te moeten kijken. Hoog Sammy, kijk omhoog Sammy. Als ik een hulphond krijg noem ik hem geen Sammy maar gewoon Hond of ik kies pas een naam nadat ik hem goed bekeken heb, zoals mijn broer met zijn pasgeboren baby's deed.

Ze drukt zich met de ellebogen omhoog zodat ze iets rechter op komt te zitten. Ik heb niet kunnen verhullen dat ik schrok dat ze de conversatiezaal binnengerold werd, voortgeduwd ziet er meteen veel afhankelijker uit. Enfin, ze is tenminste uit bed gekomen. Op slechte dagen brengt ze, dwars tegen alle adviezen in, meer uren liggend dan zittend door, is me zojuist door een arts verteld.

– Het kan niet in één sessie, dat heb je begrepen?

Ze slaat haar door maanden revalidatie gespierde armen over elkaar. Kin omhoog, gewapend glimlachje, blik van kom maar op met je rapport. Dan bedenkt ze zich en vist uit het rugzakje dat aan haar rolstoel bungelt een pen en blocnote. Een stoer meisje dat al vanaf haar achtste voetbalde, staat in het rapport. In haar studietijd sportte ze iets minder fanatiek maar ze trainde nog altijd één avond per week en speelde elk weekend een wedstrijd. Rechtsbuiten, dan moet je verrekte hard rennen en geen diva willen zijn; de bal die je aangespeeld krijgt zo ver mogelijk naar het doelgebied brengen en tijtjds afspelen zodat de spits kan scoren.

– De inleiding sla ik over.

– Waarom?

Ik verbaas me over haar vijandige toon.

– Vormelijke taal, zeg ik snel, de gebruikelijke puntsgewijze opsomming van wat komen gaat: school, studie, baanperspectief, loopbaan...

Ik maak een vaag handgebaar om de woorden levenspartner en moederschap te vermijden.

– Zover zijn we nog niet. Basis- en middelbaar onderwijs en de eerste studie jaren beslaan de meeste pagina's. Die liggen achter je en bieden houvast, daarvan kan ik bewijzen op tafel leggen. De rest is fictie.

Hij heeft al drie, vier bladzijden omgeslagen, waarbij hij soms eerst even aan zijn vingertop likt. Zijn speeksel op mijn dossier, getver. Mijn blocnote is nog steeds leeg. De feiten kloppen. Ik ben inderdaad geboren. Drie jaar na mijn geboorte zijn we verhuisd. Ik heb acht jaar doorgebracht op dezelfde basisschool en daarna nog eens zes op de

Willem Alexander Scholengemeenschap, niet één keer blijven zitten. Ik knik, niks tegen in te brengen. De vele uren bijles wiskunde op het Willem noemt hij niet en ik begin er niet over. Ik betrap me erop dat ik het toch liever op eigen kracht had gekund, vreemde eerzucht over zoiets onbelangrijks.

– Achtenhalf voor Nederlands, acht voor Engels, zegt hij op de toon van een blijde oom.

– Wat bewijzen die cijfers? vraag ik.

– Het is geen honderd procent betrouwbare prognose van een succesvolle afronding van een latere studie, maar het zegt wel iets.

– Wat dan?

– Je hebt een uitstekende start gehad, ook qua onderwijs. Alle scholen doen het goed in de lijstjes. De best mogelijke uitgangspositie, feitelijk al vanaf je verwekking.

Ik kijk hem aan, met open mond.

– Door het genenpakket dat je hebt meegereggen van je ouders, daar kom ik nog op terug. Een goed begin, een onbezorgde jeugd in een stabiele omgeving. Voor minder dan een zeven deed je het niet. Kijk, ik heb ze geturfd, de zevens en achten.

Ik zie het hem denken: die mooie cijfers van toen zullen zich nog afbetalen. Wat we hieruit slepen, daar is het allemaal om te doen. Het kost me moeite om mijn kop bij al die jaartallen, cijfers, scholen met prins- en prinsessennamen te houden, want zijn voet, krampachtig om de poot van zijn stoel gekronkeld, leidt me af. Zwarte gaatjesschoenen met een dunne kniehoge donkergrijze kous, zoals mijn vader ze draagt wanneer hij naar een vergadering moet. Mijn moeder heeft een hekel aan zo'n bloot wit stuk been. Wat dat zegt over hun seksle-

ven, ik wil het niet weten, maar als hij korte sokken draagt kijkt ze er misprijzend naar alsof hij een potloodventer is.

– Cliënte komt uit een goed nest. Beide ouders zijn hoog opgeleid, universitair geschoold.

Hij vat hun beider carrières samen, ook in het kort beslaan ze een heel A4'tje.

– De moeder is zeven jaar geleden op eigen verzoek gestopt met haar werk als bedrijfspsychologe om vrijwilligerswerk te kunnen doen. Zij begeleidt nu pro deo minderjarige vluchtelingen.

Zeven jaar alweer? Over die vluchtelingen hoorde ik haar nooit, maar ik kwam dan ook nooit thuis, zelfs niet om mijn was te laten doen of om weer eens behoorlijk te eten, zoals mijn huisgenoten in Leiden om de haverklap doen. Het blijft cijfers regenen, Palthe heeft uitgerekend wat het gemiddeld jaarinkomen van mijn ouders was tijdens hun voltijds werkende leven. En dat niet alleen, ook de WOZ-waarde van ons huis, peildatum eervorig jaar, haalt hij erbij.

Ik hoor bedragen die altijd voor me verzwegen werden, want bij ons thuis werd niet over geld gepraat. Hoefde niet over geld gepraat te worden, heeft een jaargenote me eens fijntjes ingewreven toen ik haar vraag wat mijn nieuwe parka had gekost, niet wilde beantwoorden. Het verbaasde haar dat ik zo ingewikkeld deed, maar die jas was een kerstcadeau en kostte waarschijnlijk meer dan zij in een half jaar aan kleren kon uitgeven.

– Hoe vaak bent u bij mijn ouders langs geweest?

– Driemaal. Plus een paar telefoontjes. Ik heb ze een hoop werk bezorgd maar mezelf ook. Meer dan anders. Jij bent mijn laatste zaak, hierna stop ik.

– Drie keer? En nu heeft u wel een beeld?

– Niemand die me zoveel over jouw eerste achttien jaar wist te vertellen als zij. Onontbeerlijke informatie. Hij tikt tevreden op het dossier.

Hij heeft ze het hemd van het lijf gevraagd. Mijn hemd, niet het hunne. Ik ligt daar naakt te kijk voor Zwitserse verzekeringsagenten en advocaten. Hij heeft klakkeloos aangenomen wat mijn coöperatieve ouders hem hebben wijsgemaakt. Hoe zij mij zien, terwijl ik op mijn zeventiende al popelde om het huis uit te gaan, zo ver mogelijk. Weglopen, daar was ik heel bedreven in. Weg van een feestje waar ik me verveelde. In de klas mijn vinger opsteken, zogenaamd om naar de wc te gaan, op de gang mijn jas pakken en langs de conciërge de school uit glippen. Het strafwerk had ik er graag voor over, want een paar minuten was ik echt vrij geweest.

Het zit er niet meer in. Wat ik vroeger alleen in een nachtmerrie meemaakte, zo een waarin je door iets groots en harigs op de hielen wordt gezeten maar geen kracht in je benen hebt om weg te rennen, dat is mijn dagelijkse realiteit. 'Een goed nest', hoor ik hem voor de zoveelste keer zeggen en dit keer zie ik een kluwen nog halfblinde pups voor me, zuigend aan een rij roze tepels. Warmte, bescherming—daar denk ik aan bij een goed nest.

– Het ligt dan ook in de lijn der verwachting dat cliënte na het afronden van haar studie haar vleugels zou uitslaan in verschillende banen, bij voorkeur in het buitenland want daar had zij haar zinnen opgezet. Zie ook de alinea 1.4 over haar doorzettingsvermogen en competitieve instelling. En het zou ook gebeurd zijn, ware het niet dat.

Vleugels uitslaan... hij denkt dus niet aan pups of poezen maar aan opengesperde vogelbekjes. Ik noteer het woord nest, en daaronder: veilig. Mijn ouders hebben het spinnenweb van breuklijnen en barstjes in ons gezin goed verborgen gehouden. Zal ze geen moeite gekost hebben want dat doen ze al jaren.

– Wat schrijf je toch allemaal? Voel je vrij om me aan te vullen. Ik sta open voor kritiek.

Hengelt hij naar een compliment? Zo oud en nog steeds onzeker. Nergens voor nodig, als dit niet over mij ging zou ik het best geloofwaardig vinden. Hij heeft mijn eerste achttien jaar zo levendig beschreven dat je het vuur in onze open haard hoort knappen, en ook de trektochten in de Italiaanse Alpen 'om de kinderen te leren wat door-

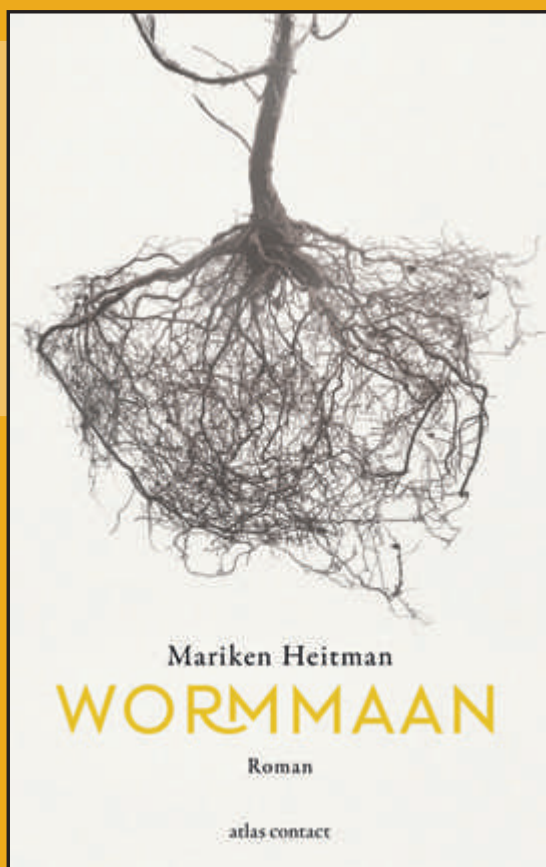
zetten was', zie ik voor me. Mensen die hij niet noemt, omdat mijn ouders geen idee hebben hoe belangrijk ze voor me waren. Zoals Paolo, de gids met de gitzwarte paardenstaart; twaalf was ik en ik klom en daalde urenlang achter hem aan zonder te klagen, want ik wilde dat hij me geweldig vond. Slapen in een blokhut, tandenpoetsen in een beek. Als ik groot was zou ik ook gids worden en met hem door de bergen trekken en in een houten huis wonen met twee geiten.

Maar het meeste klopt of komt aardig in de buurt, het is Palthes conclusie die me niet zint. Wie zegt dat ik niet naar mijn moeder aard? En ik mezelf ook zonder ongeval ten val gebracht zou hebben?

Dit boek verschijnt in november

BEKROOND MET DE LIBRIS LITERATUUR PRIJS 2022

MARIKEN HEITMAN
Wormmaan

**‘Een boek dat qua vorm, inhoud en denkkraft
zijn gelijke niet heeft. Een triomf van literaire
verbeeldingskracht.’ – JURY LIBRIS LITERATUUR PRIJS**

JAN BROKKEN

Foto: © Jelmer de Haas

Jan Brokken (1949) is schrijver van romans, reisverhalen en literaire non-fictie. Ook internationaal verwierf hij faam met zijn boeken. Zijn werk is vertaald in onder meer het Engels, Chinees, Frans, Duits, Deens, en Italiaans. *De rechtvaardigen* werd in 2020 bekroond met de Premio Tribùk dei Librai, de Prijs van Italiaanse boekverkopers.

DE KAMPSCHILDERS

De kampschilders in het kort:

De kunsten bloeiden in het midden van de jaren dertig op Bali. Vanuit de hele wereld trokken kunstenaars naar het eiland en raakten geïnspireerd en betoverd door de Balinese cultuur. Onder hen ook de schilders Rudolf Bonnet en Willem en Maria Hofker. Maar aan die wereld kwam een eind toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Bonnet en beide Hofkers kwamen in een japenokamp op Celebes terecht. Rudolf en Willem in hetzelfde kamp als Han, de vader van Jan Brokken, Maria in hetzelfde kamp als zijn moeder Olga. Op ingenieuze en ongeëvenaarde wijze verweeft Brokken hun verhalen. Hij wekt het rijke culturele leven op Bali tot leven, maakt de voortdurende angst in het kamp indringend invoelbaar, en laat zien hoe kunst in onmenselijke omstandigheden een redding kan zijn.

HOE KUNST IN
ONMENSELIJKE
OMSTANDIGHEDEN EEN
REDDING KAN ZIJN

JAN BROKKEN DE KAMP SCHILDERS

atlas contact

‘De godfather van de Nederlandse
literaire non-fictie.’

– De Standaard der Letteren

INTERVIEW MET JAN BROKKEN

INTERVIEW DOOR: MARCELLA VAN DER KRUK

Jan Brokken is schrijver van romans, reisverhalen en literaire non-fictie. Ook internationaal verwierf hij faam met o.a. zijn bestsellers *De rechtvaardigen* en *Stedevaart*. In oktober verschijnt zijn nieuwe boek *De kampschilders*, waarin hij de kamptijd van zijn ouders op aangrijpende wijze dichtbij brengt. 'Ik stuitte op een verslag van mijn vaders marteling. Degene die me het toestuurde vroeg me van tevoren nadrukkelijk of ik dit wel lezen wilde. Of ik het aankon.'

In *De tuinen van Buitenzorg* schreef je over de tijd die je ouders in Nederlands-Indië doorbrachten, maar daarin liet je de jaren dat ze geïnterneerd waren in jappenkampen grotendeels buiten beschouwing. Waarom besloot je dat nu wel te doen?

De tuinen van Buitenzorg baseerde ik op 39 brieven van mijn moeder aan haar iets jongere zus in Nederland. Ik beschrijf het Indië zoals zij dat als jonge vrouw heeft beleefd. Ik zie alles door haar bril. De laatste brief die ze voor de oorlog stuurde was in december 1939. Na de oorlog volgt er nog één brief van twaalf kantjes, gedateerd 10 februari 1946. Daarin schrijft ze vrijwel niets over het kamp. Ik kon die periode dus niet als haar persoonlijke beleving weergeven.

Waardoor veranderde dat?

Na het verschijnen van *De tuinen van Buitenzorg* kreeg ik een brief van een lezer. Of ik wist dat in het kamp waar mijn vader zat een kunstschilder werkte. Een vermaarde schilder uit Bali. Nee, dat wist ik niet. Hij gaf aan waar ik informatie over die schilder kon vinden.

Toen besloot je wel over het jappenkamp te schrijven.

Niet direct. Pas toen ik ontdekte dat die schilder, Willem Gerard Hofker, honderdvijftig gevangenen in het kamp van mijn vader heeft geportretteerd, zag ik een verhaal opdoemen. Dankzij die portretten kon ik nader tot de medegevangenen van mijn vader komen. Ook omdat Hofker vele scènes uit het kamp heeft getekend, zoals het bombardement of de barak waar de

dysenterie-patiënten lagen. Veel feiten kende ik al, ik heb in 1975 als journalist van dagblad Trouw onderzoek gedaan naar de jappenkampen op Celebes, ik heb toen de dagboeken gelezen die zich op de Indische afdeling van het Instituut voor Oorlogsdocumentatie bevinden. Maar door die getekende impressies kwam het hele kampleven tot leven.

Geef eens een voorbeeld?

De man die op de cover van *De kampschilders* staat afgebeeld, was een van de dwangarbeiders die net als mijn vader in de haven moesten werken. Schepen laden en lossen. Een Engelsman, Tom Pearson Cromwell, gouverneur van Christmas-island. Ik kon gaan zoeken, en vond zijn hele persoonlijke archief bij The School of Oriental and African Studies van de universiteit van Londen. Een interessante man, beetje een vrijbouter met eigenzinnige ideeën en opvattingen. Mijn vader moet er ongeveer als hij hebben uitgezien tijdens de dwangarbeid. Ontbloot bovenlijf. Bamboe hoofddekseel. Zweetdoek over de schouder. Hofker noemt hem: onze Robinson Crusoe.

Hofker was niet de enige schilder in het kamp van je vader, vandaar het meervoud in de titel.

Ook Rudolf Bonnet zat in het kamp. Eveneens een beroemde schilder uit Bali. Anders dan Hofker kon hij moeilijk werken met zeshonderdvijftig gevangenen om zich heen. Hij was ook voortdurend ziek en kon niet, als Hofker, een handeltje opzetten met de Japanse kampleiding. Hofker schilderde, afgaand op zijn herinnering, Balinese danseressen, die zeer in

trek waren bij de kampcommandant en de Japanse bewakers. De opbrengst ging in de gezamenlijke pot van de gevangenen – van het geld werden medicijnen gekocht. Hofker werd een geziene man in het kamp, hij portretteerde de gevangenen, en hij bracht geld in het laatje. Bonnet heeft in het kamp slechts een stuk of acht tekeningen gemaakt. Wel één heel mooie, *De eendenhoeder van Bodjo*, waar weer een verhaal aan vast zit, dat ik in extenso beschrijf omdat het de idiotie van oorlog schrijnend weergeeft.

Bonnet beleeft de kampperiode alsof hij er niet bij was.

Hij wilde niet opvallen, misschien ook omdat hij homoseksueel was. Zowel de kampbewakers als de gevangenen zagen hem over het hoofd. Bonnet droomde over wat komen zou na de bevrijding. Hij ging in oktober 1945 meteen aan de slag, eerst twee jaar in Makassar, toen weer op Bali. Hij leverde bijna uitsluitend aan president Soekarno, tot hij in ongenade viel en in 1958 het land werd uitgezet.

Door Hofker kon je de kampperiode treffend en aangrijpend beschrijven, door Bonnet de dekolonisatie en de eerste jaren van de Indonesische onafhankelijkheid. Wat deed het met je om je van zó dichtbij in te leven in de verschrikkelijke periode uit het leven van je ouders?

Alles wat niet was verteld, kwam naar buiten. Ik heb het bijna aan den lijve ondervonden, door alle beelden die de schilders leverden. Mijn vader zat onder de schurft. Toen ik het zelfportret van Hofker uit 1945 zag – ook onder de schurft – bezorgde me

dat een siddering. Ik stuitte op een verslag van mijn vaders marteling. Degene die me het toestuurde vroeg me van tevoren nadrukkelijk of ik dit wel lezen wilde. Of ik het aankon.

Het grijpt je als lezer bij de keel maar het meest verwonderlijke is dat je er bloedmooie literatuur van weet te maken.

Dit boek mocht beslist geen geschiedenisles worden. Ik wilde het allemaal van binnenuit beschrijven. Hoe mensen reageren

op onderdrukking en gevangenschap. Op vernedering en ziekte. Het antwoord is: met wilskracht, lef, humor. Of gelaten, bang, laf. Dankzij de tekeningen van Hofker en Bonnet kwam

ik op het spoor van aangrijpende verhalen. En kwam ik te weten wat mijn vader me nooit heeft verteld. Het was voor mij een zeer emotionele ontdekkingsreis.'

Want je vader repte met geen woord over het kamp?

Hij zweeg en leed in stilte. Hij heeft me nooit over Hofker en Bonnet verteld, wat vreemd is, want toen ik terugkwam van mijn verblijf in Bali, in 1979, vertelde hij me wel uitvoerig over Walter Spies, die een vriend was van Hofker en Bonnet. Mijn vader had Spies tijdens een bezoek aan Bali ontmoet. Walter Spies haalde in de jaren dertig alle culturele hotemetoten uit de Verenigde Staten naar Bali, zoals Charlie Chaplin, Noel Coward of Vicky Baum. Hij was een cultfiguur maar beslist niet oppervlakkig; hij sprak de vier talen van

Bali en onderzocht de Balinese mythes en legenden als een antropoloog. Mijn vader was erg van hem onder de indruk.

Je boek schetst ook een schitterend beeld van het rijke culturele leven op Bali in de jaren dertig. Hoe kwam het dat het juist daar tot bloei kwam?

De perfecte harmonie tussen het hemelse en het aardse, tussen de goden en de natuur. Je vindt dat op ieder schilderij van Hofker terug. Bonnet is academischer, maar Soekarno vond dat geen schilder

Indonesië beter aanvoelde dan Bonnet, en daar heeft hij tot op grote hoogte gelijk in. Bonnet hield intens van de Balinezen, of het nu eenvoudige vissers waren, lokale schilders, ambachts-

lieden of zijn vertrouweling, de vorst van Ubud.

Was je direct in de ban van het werk van Hofker, Bonnet en Spies?

Op mijn werkkamer in Lacanau hangt sinds twintig jaar een levensgrote poster Paul Gauguin – *Das verlorene Paradis*, een tentoonstelling in Berlijn in 1998, die een verpletterende indruk op me heeft gemaakt. Op de poster staan twee meisjes van Tahiti afgebeeld die zuiverheid en onschuld uitstralen. Ik ben altijd gefascineerd geweest door kunstenaars die op zoek gaan naar het aardse paradijs. Van Gogh vond het in Arles, Gauguin in Polynesië. Gauguin was een genie, ik weet niet of Hofker dat ook is, maar naarmate ik me langer met hem bezighoud, zie ik steeds meer Gauguin in zijn Balinese schilderijen. Ze ontroeren

*Dankzij de tekeningen van
Hofker en Bonnet kwam
ik op het spoor van
aangrijpende verhalen*

me, ze komen recht bij me binnen. En ja, dat moet toch wel gezegd worden, zijn techniek is fenomenaal. Let eens op de hoofdtooi van de lègongdanseressen: ieder detail is bezield geschilderd, met een grandioos gevoel voor nuance en kleur.

Je verbleef zelf op Bali.

Zes weken in 1979. Het is de mooiste plek op aarde. Zo mooi dat ik nooit meer terug ben gegaan; het kon bij terugkeer alleen maar tegenvallen. Ik logeerde in een bungalowtje aan de kust bij Sanur, haalde mijn rijbewijs en croste op een motortje over het eiland, van ceremonie naar ceremonie, van bruiloft naar crematie. Ik was een paar maanden na de crematie van Bonnet op Bali...

Terwijl je toen nog nooit van Bonnet had gehoord!

Heel misschien wel, ik bezocht het museum in Ubud. Maar had toen kennelijk meer oog voor de werken van de lokale schilders.

We hebben het nog helemaal niet over de derde schilder gehad, Maria Hofker-Rueter, die in het kamp van je moeder zat. Je begint het boek met haar, maar ze komt pas langzaam naar voren. Waarom heb je dat zo gedaan?

Intuïtie. Ze komt langzaam uit de mist naar voren, zoals dit verhaal heel geleidelijk tot mij is gekomen, bijna als een fata morgana. Ik wilde eerst de angsten in het kamp laten zien, voor ik de schilders introduceerde. Eerst de intimidatie van de kampcommandant, de angst van de vrouwen om als animeermeisje naar de geisha-

huizen in Makassar te worden gestuurd, het sadisme van sergeant Yamadji, de lijfstraffen. Daardoor wordt het in contrast veel bijzonderder wat de kunstenaars uitspreken.

In hoeverre verschilt Maria van de mannelijke kampschilders?

Ze is socialer. Ze gaat oudere meisjes tekenles geven. Leert hen over het prikkeldraad heen te kijken, naar de bergen en sawa's aan de horizon, naar de vogels in de lucht. Ze leert die meisjes ontsnappen aan de afschuwelijke werkelijkheid om hen heen.

In het kamp van je vader waren geen kinderen?

Jawel, jongens van vijftien, zestien, zeventien. Willem Hofker had aan hen schilderles kunnen geven, zoals zijn vrouw in het kamp van mijn moeder deed. Maar hij was een in zichzelf gekeerde man, verlegen, iemand zonder didactische gaven.

Je vader leert een van die jongens schaken.

Ook een kunst! Ik kwam dat tegen in het dagboek van Jan van Driest. Hij schreef weliswaar niet dat hij mijn vader dankbaar was voor de schaaklessen, maar het kwam voortdurend terug: 'Schaken met ds. Brokken; 19.00, direct na eten, schaken met ds. Brokken.' Schaken hielp hem zijn gedachten te verzetten. Het vervelende van gevangenschap is dat je de hele tijd met je gevangenschap bezig bent.

Maria probeert dat te doorbreken.

Ze leert de meisjes die ze lesgeeft over het prikkeldraad heen te laten kijken. Tegelijk

bleef ze kritisch. De meisjes mochten geen snipper papier verprutsen. Papier was schaars in het kamp. Juist in een rottijsd moet je hoge eisen aan jezelf en aan anderen blijven stellen.

Je vindt haar een formidabele vrouw, niet?

Het spijt me dat ik haar nooit heb ontmoet. Dat had best gekund, ze is in 1999 overleden. Ik denk dat iedere lezer van haar gaat houden. Als je alleen al naar het portret kijkt dat Willem Hofker van haar gemaakt heeft, ben je direct weg van haar. Kan niet anders. Ze is ook héél Amsterdams, in de beste betekenis, ze komt uit een Amsterdamse kunstenaarsfamilie.

Haar tekeningen zijn odes aan de natuur. Ze raakt bevriend met je moeder, je laat haar gesprekken met Olga voeren. Is dat fictie?

Of Maria en Olga elkaar goed hebben gekend, durf ik niet te zeggen. Ze werkten beiden als dwangarbeidster in de moestuin, dat is zeker. Het kan haast niet anders dan dat ze elkaar regelmatig hebben gesproken. Niettemin is dat een veronderstelling. In de dialogen – het zijn meer monologen van Maria – heb ik echter geen woord verzonnen. De woorden die Maria zegt komen allemaal uit door haar genoteerde herinneringen of uit haar brieven.

Hoe kom je aan al die gegevens?

Seline Hofker heeft veel onderzoek gedaan onder kampgenoten en op Bali. Seline beheert de nalatenschap van haar oom Wim en tante Maria. Ik heb haar de verschillende versies van het manuscript

laten lezen en steeds kwam ze met nieuw materiaal, met brieven, geschreven herinneringen. Ook Arend de Roever, die de nalatenschap van Rudolf Bonnet beheert, was erg hulpvaardig. Zijn moeder schreef de biografie van Bonnet, en Arend – een historicus – heeft al haar bronnen bewaard. Hij heeft me stapels kopieën van brieven gestuurd, vooral uit de periode 1945-1947, toen

Bonnet in Makassar wachtte op terugkeer naar Bali, en uit de periode 1947-1952, toen hij zich weer op Bali installeerde en de overgang naar het onafhankelijke Indonesië meemaakte. Bonnet was een scherp observator. Door al die brieven en notities heb ik Maria, Willem en Rudolf goed leren kennen – als mens, als karakter.

Je maakt ze welhaast tot personages van een roman.

Dat probeer ik altijd: mensen levend maken, ze een gezicht geven, een stem. Maria, Willem en Rudolf onderhielden een hechte vriendschap. Treffend genoeg trekken ze in 1951 samen naar Italië om het kamp te boven te komen. Ze hadden allerlei fysieke en psychische klachten overgehouden aan de oorlog, maar na een reis langs de Italiaanse kunstschaten, konden ze er weer tegen. Rudolf keerde als herboren naar Bali terug.

Maria zegt dat muziek haar uiteindelijk beter door de kampperiode heeft geholpen dan het tekenen. Ze was lid van het Russisch koor van je moeder.

Er waren een paar Slavische vrouwen in het kamp die een koortje vormden dat mijn moeder begeleidde op een hand-

orgeltje, en later op een ouwe piano. De repetities en de uitvoeringen trokken Maria door de oorlog heen. Het portret dat ze aan het einde van het boek van Olga schildert, is lyrisch. En ja, ook Willem Hofker vond in muziek, in zang, in Bach, kracht en hoop, meer nog dan in tekenen en schilderen.

Waarom speelt kunst – in zo’n beetje elke vorm: muziek, schilderkunst, literatuur, architectuur, theater, opera – zo’n belangrijke rol in je oeuvre?

Omdat alleen kunst de werkelijkheid draaglijk maakt. Met een variant op Dostojevski: ‘Kunst (Dostojevski schreef: schoonheid) zal de wereld redden.’

In het genre waarin jij zo uitblinkt, dat van de écht literaire non-fictie, schrijf je het ene na het andere fundamentele boek. Hoe kan dat?

Omdat ik me laat leiden door wat op me afkomt. Het ene boek brengt het volgende voort. Uit een van de verhalen in Baltische zielen kroop *De Kozakkentuin*, uit *De tuinen van Buitenzorg* kwam *De kampschilders* voort. Oorlog is een katalyserende factor in mijn werk. Oorlog in de breedste zin van het woord: opstand, revolutie, onafhankelijkheidsstrijd, broedertwist, godsdienstvetes. Oorlog vergroot alles. Zelfs het lieflijke.

Want *De kampschilders* is ook een liefdesverhaal?

Willem en Maria Hofker hebben intens

van elkaar gehouden. Net zoals Han en Olga – mijn ouders. Dat hebben ze vooral tijdens de grimmigste jaren uit hun leven laten zien.

In *De kampschilders* breng je nog een belangrijk facet naar voren: dat van de geschiedvervalsing en historische beeldvorming.

Bij het onderzoek stuitte ik op een essay van een Japanse historica. Zij heeft onderzocht hoe het beeld van kampcommandant Tadashi Yamadji na de oorlog zorgvuldig is bijgesteld. Yamadji was eerst ondercommandant in het kamp van mijn vader, en vervolgens commandant in het kamp van mijn moeder en mijn broers. Hij was een sadist die na de oorlog tot zeven jaar gevangenisstraf is veroordeeld vanwege oorlogsmisdaden. Dankzij een novelle die in 1960 een belangrijke Japanse literaire prijs kreeg, een Japanse biografie en een Japanse speelfilm is hij de geschiedenis in gegaan als een hoogstaand militair, een nobele mensenvriend en een beschermheer van arme, zielige vrouwen en kinderen in gevangenschap.

Dankzij jouw boek wordt dat totaal vervalste beeld rechtgezet.

Oorlog is net als geschiedschrijving onderhevig aan desinformatie, leugens en verzonden verhaaltjes, dat zien we door de Russische bezetting van Oekraïne nu opnieuw.

Dit boek verschijnt op 13 oktober

LIEVE JORIS

Foto: © Patrice Normand

Lieve Joris is bekend als schrijfster van non-fictieboeken over de Arabische wereld, Afrika, Oost-Europa en China. Haar werk werd in acht talen vertaald en bekroond met onder andere de Henriëtte Roland Holst-prijs, de Cultuurprijs van de Vlaamse gemeenschap, de Franse Prix Nicolas Bouvier en de Bob den Uyl-prijs.

HILDEKE

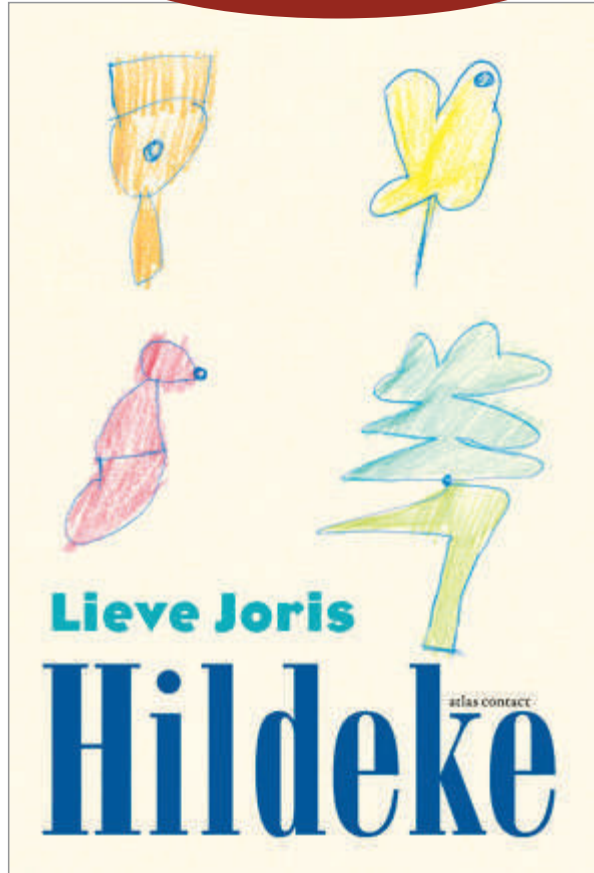
Hildeke in het kort:

Nadat zij in *Terug naar Neerpelt* had geschreven over haar bewonderde en verguisde broer Fonny, duikt Lieve Joris opnieuw in haar familiegeschiedenis. Door de toenemende zorg voor haar ouders wordt ze teruggezogen naar het Vlaanderen van haar jonge jaren: de moeder die ze te weinig kende, de weerbarstige vader die vooral oog had voor zijn verloren zoon.

En dan is er Hildeke, 'dat andere uiterste op de schaal van het menselijk tekort', die downsyndroom heeft en na de dood van haar ouders onder de hoede komt van haar broers en zussen. Hildeke heeft een 'zingend hartje', waardoor ze alom geliefd is, maar beschikt ook over een feilloze antenne voor goed en kwaad.

Met liefde en humor portretteert Lieve Joris haar Vlaamse achterland. Terwijl het schuldgevoel over haar jarenlange afwezigheid knaagt, steken familiespanningen de kop op. Maar gaandeweg verzoent ze zich met de wereld die ze op haar negentiende ontvluchtte.

LIEVE JORIS DUKT IN HAAR FAMILIEGESCHIEDENIS

Over *Terug naar Neerpelt*:

'Ik heb *Terug naar Neerpelt* allang uit, maar het zoemt nog door mijn hoofd. Het gaat over Lieve Joris en haar broer, maar minstens zo sterk over onvoorwaardelijke familiesolidariteit.' – Geert Mak

HILDEKE

IK SLIEP IN DE LOGEERKAMER, tegenover de kamer van Hildeke, zoals ik mijn jongere zus nog steeds noemde, al was ze inmiddels tweeënvijftig. Ik had haar gevraagd bij mij in het grote bed te slapen. Even was ze op de overloop blijven staan, had verontschuldigend geglimlacht en haar koffertje naar haar eigen kamer gerold.

Het was kort na de dood van mijn vader, we brachten het weekend door in het ouderlijk huis in Hasselt. Ik was bang in dat huis, vooral 's winters, als het zo vroeg donker werd en het op straat zo stil was. Het lag weliswaar in een residentiële wijk, maar sinds mijn vader twee jaar eerder in een verzorgingstehuis was opgenomen, stond het vrijwel leeg. Zodra het begon te schemeren trok ik de rode velours gordijnen dicht; pas daarna durfde ik de lichten aan te doen.

's Nachts vond ik het er akelig. Wat als dieven dachten dat het huis onbewoond was en het glas van de achterdeur zouden inslaan? Of als ze het licht hadden opgemerkt en op zoek waren naar cash en bankkaarten? In hutten in het binnenland van Congo was ik nooit bang geweest, noch in het raamloze appartement waar ik tijdens de oorlog in Beirut had gebivakkeerd. Nu speelden horrorscènes door mijn hoofd, dacht ik aan de slachting die Freddy Horion met zijn kompanen had aangericht in de familie van een argeloze autohandelaar, aan de manier waarop Dick en Perry tekeergingen in Truman Capote's *In koelen bloede*.

Een schoenendoos vol sleutels had ik tijdens mijn zoektocht door het huis aange-

troffen; niet één sleutel paste, op Hildekes deur noch op de mijne. En dus lag ze daar, vol vertrouwen te midden van de pluchen beesten op de kast en de kermisbeer op het elektrisch orgel, terwijl ik wist hoe weerloos ze was en dat ik haar niet zou kunnen beschermen tegen dieven en verkrachters.

Ik schoot herhaaldelijk wakker en telkens was de beklemming op mijn borst er weer, die gevoed werd door allerlei geluiden. Want het verlaten huis kwam tot leven als wij er waren, het piepte en kraakte, de verwarmingsbuizen tikten en zongen, de pomp in de kelder sloeg aan, een vogel kraste met zijn pootjes op het platte dak en achter die geluiden hoorde ik onmiskenbaar stappen op de trap. Tot die wegstierven, mijn hart niet langer in mijn keel klopte en ik opnieuw in slaap sukkelde.

's Ochtends was alles anders. Ik draaide de radiatoren open, deed Hildeke in bad, wasten en droogde haar haren. Na het ontbijt zat ze rozig aan de tafel in de woonkamer, kaartspelend tegen een denkbeeldige tegenstander, die ze soms vermanend toesprak. Ze won altijd.

Mijn vaders dood had een trein van pijnlijke herinneringen in gang gezet, ik was nog vol verdriet, maar ik vermande me, vanwege Hildeke. Dit was nog steeds haar thuis, wij hadden hier sinds papa's opname om de beurt het weekend met haar doorgebracht. Binnenkort zou ze dit allemaal verliezen.

Laatst hadden Rik, Wies en ik bij het keukenraam de verkoop van het huis bespro-

ken, uitkijkend op de achtertuin, waar een karmijnrood appeltje eenzaam aan de boom was blijven hangen. Plotseling klonk achter ons een schrille kreet: 'Neel!' Hildeke – meer zei ze niet. Al kon ze het landschap achter papa's dood niet ontcijferen, het beangstigde haar wel.

Rik had voorgesteld dat ik de documenten, brieven en foto's van mijn vader zou uitzoeken. 'Het lijkt me logisch dat jij die meeneemt,' had hij gezegd en dat vonden de anderen ook, geloof ik, want niemand had zich ertegen verzet.

'Ik ben in het bureau, hè?'

Hildeke was verdiept in haar kaartspel en knikte.

Het huis rook naar vocht. Zodra ik de gang in liep, rook ik het weer, en ook in mijn vaders bureau walmde het me tegemoet. Je raakte eraan gewend, maar het kroop in je kleren; in de trein terug naar Amsterdam schaamde ik me voor de ouwe lucht die om me heen hing. Water in de kelder – het mankement had zich al lang geleden gemanifesteerd. Volgens de buurman was dit een moerassig gebied en had niemand hier een kelder. Het conglomeraat van bevriende zelfstandigen dat mijn vader had geholpen bij de bouw van het huis was daar niet van op de hoogte geweest. In een poging het euvel te verhelpen had een van hen een lawaaiige pomp in de kelder geïnstalleerd, die volgens de buurman het grondwater van de hele wijk opzoog.

Zelf had ik nooit in dit huis gewoond, ik kende het alleen als bezoeker. Mijn familieherinneringen lagen verzonken in het domein met de acacia's, rozenperken, notelaars, fruitbomen en aalbessenstruiken aan het kanaal in Neerpelt, waar ik opgroeide.

Ik keek in alle kasten en laden van mijn va-

ders bureau, stapelde paperassen, schriften en brieven op de werktafel. Mijn vader was een bewaarder. Daarin verschilde hij diametraal van mijn moeder. Als we langskwamen vroeg ze stevast wat we later wilden hebben, dan zou ze onze naam erachterop schrijven. Ze liet niets van waarde na; ze had alles al weggegeven.

Nu ik door zijn documenten heen ging, was ik mijn vader dankbaar voor zijn bewaarzucht. Nieuwjaarsbrieven, schoolrapporten, gedichten, huwelijkstelegrammen, doopkaartjes, verfrommelde en opnieuw gladgestreken kattedelletjes – ik legde ze in de grote tas die ik had meegebracht. Af en toe gooide ik iets weg: een krantenknipsel, kopieën van brieven die hij met carbonpapier had getikt, kostenberekeningen van de huizen die hij in Neerpelt en Hasselt had gebouwd.

Zelfs de sigaren van nonk Phiel, broeder van de Onbevleete Ontvangenis van Maria in een klooster te Heerlen, had mijn vader bewaard. Soms zaten hij en nonk Phiel in het salon in Neerpelt tegen elkaar op te roken. Hofnar, Willem II – wij schoven de goudkleurige sigarenbandjes aan onze vingers, als ring. Nonk Phiel was meer dan vijftigendertig jaar dood, de sigaren waren uitgedroogd en verkleurd, en hoewel de kast doortrokken was van hun geur, roken ze zelf nergens meer naar. Met kistjes en al kieperde ik ze in de vuilniszak.

Toen we in de keuken het middageten klaarmaakten, begon Hildeke te huilen.

'Wat is er, lieverd?'

'Mijn papa is dood.'

Ik was al bij haar, sloeg mijn armen om haar heen. 'Ik ben ook verdrietig,' zei ik, over haar haren strijkend, 'hij was ook mijn papa.'

Dat leek ze niet te begrijpen want ze zei het nog eens, met meer nadruk, alsof ik iemand uit haar instelling was die niet op de hoogte was: 'Mijn pápá is dood!'

Hoelang was het geleden dat we samen in het verzorgingstehuis waren? Mijn vader was ziek, urenlang zaten we aan zijn bed, hij reageerde nauwelijks op onze aanwezigheid en opeens hoorden we een borrelend geluid onder de lakens en vulde een doordringende geur de kamer. Tijdens het verschonen ontwaakte hij, vanop de gang hoorden we hem tekeergaan tegen de verpleegster. Hildeke en ik hadden elkaar omhelsd en samen gehuild. Wat wist zij over de dood? Zo weinig. Maar terwijl ik haar die avond tegen me aan hield, realiseerde ik me: zij voelt ook dat papa niet lang meer zal leven.

Ze was veel kleiner dan ik, over haar hoofd heen keek ik naar buiten en zag dat het rode appeltje nog steeds aan de boom hing. 'Kijk daar, een kerstbal.'

'Waar?'

'Daar!'

Ze lachte alweer.

[...]

HILDEKES EERSTE JAREN speelden zich af op het domein in Neerpelt, tussen de witte villa waar wij allen samen waren en het huis van bomma aan de overkant. Bomma's zitkamer had een boogvormig raam dat uitzag op ons huis. 's Ochtends bracht mijn moeder Hildeke naar dat raam en tilde bomma haar naar binnen. Ze leerde er lopen en op het potje zitten.

Op een dag stuurde mama haar alleen naar bomma. Of ging Hildeke uit zichzelf aan de wandel omdat mama even niet oplette? Haar schoentjes met steunzolen brachten haar tot bij de groene poort, die altijd open-

stond en waarlangs wij eerder die ochtend naar school waren vertrokken. Nu moest ze linksaf en dan de hoek om, tot aan bomma's deur. Ze aarzelde even en stapte de straat op.

Wilde ze schoolwaarts gaan, net als wij? Ze liep de verkeerde kant op. Kiezelstenen onder haar schoenen, de waaier in haar hand geklemd – tot aan de duiker, waar de Dommel onder het kanaal door verdween.

De postbode passeerde op zijn fiets en trapte harder op de pedalen om mijn moeder te waarschuwen. Die kwam hem al tegemoetgelopen, in haar keukenschort, en sloot haar verdwaalde kind in de armen.

Het verhaal ging in vele versies de familiegeschiedenis in, maar verder zijn mijn herinneringen aan Hildekes jonge jaren vaag. Vanaf haar vijfde was ze bij de zusters van O.L.V. Ter Engelen in Maaseik. In Neerpelt zag je geen kindjes als zij, in Maaseik zaten wel twintig Hildekes bij elkaar op lage stoeltjes in een kamer vol kleurtekeningen.

'Ze is daar goed,' zeiden mijn ouders. En: 'Ze is er graag.' Als de kindjes in Maaseik stout waren, moesten ze onder de koude douche, zei Hildeke later. Of ze ooit zelf zo gestraft werd, vertelde ze er niet bij. Had ze weleens heimwee? Huilde ze 's avonds in haar bedje? Lang zal het nooit geduurd hebben, troost ik me, want ze had, zoals iemand het eens noemde, een zingend hartje.

Het is vakantie, we badmintonnen met vrienden op het gazon achter ons huis. Een zomerbries doet bloemetjes van de acacia's door de lucht dwarrelen; ze verspreiden een lichte, zoete geur. Stemmen van fietsers langs het kanaal, daarachter het gestage gestamp van een aak. Hildeke ligt in een tuin-

stoel, haar armen onder haar hoofd. Hoe oud is ze, een jaar of tien? Tijdens het badmintonnen kijkt een jongen tersluiks naar haar. Ik volg zijn blik en vang een glimp op van haar onderbroek.

‘Hildeke...’ Ik trek haar zomerkleedje naar beneden, druk haar bleke benen tegen elkaar, zeg: ‘Zo sè.’ Ze lacht.

Mijn moederverstopt Hildeke voor de vrijers van Nicole en Aline – ze mochten eens denken dat ze ook zo’n kind zouden krijgen – maar leert ons tegelijkertijd onvoorwaardelijk van haar te houden. Soms staren mensen naar Hildeke als we in de speeltuin zijn of wandelen in het dorp, en vervolgens naar ons. Alsof ze willen zeggen: ‘Wat hebben jullie nu meegebracht? Moeten wij dit zien? Waarom laten jullie haar niet thuis?’ Anderen zijn extra vriendelijk, knikken ons toe, maken een praatje. Hildekes aanwezigheid scherpt onze blik; dankzij haar kunnen we dieper in de harten van mensen kijken.

Lachen en huilen liggen bij Hildeke dicht bij elkaar; daartussen bevindt zich een raadselachtig landschap dat wij herhaaldelijk proberen te ontsluiten.

We zitten achter in de auto, voorin zijn mijn ouders in gesprek. Hildeke kijkt naar buiten, lacht in zichzelf, blij dat ze in gezelschap is, in beweging, op weg misschien naar een feestelijk gedekte koffietafel bij familie.

‘Waar denkt ge aan, Hildeke?’

Ze antwoordt niet, kijkt me onzeker lachend aan. ‘Alles goed, Lieve?’ vraagt ze, hopend dat ik niet zal aandringen. Op haar voorhoofd zijn rimpels verschenen.

‘Ik vraag waar ge aan denkt.’

‘Allè.’ Haar lippen trillen lichtjes. ‘Nie plaagen.’

Weer is het zomer. We zijn in het openluchtmuseum in Bokrijk, mijn kostschoolvriendin Myriam, Hildeke, Wies en ik. Een jaar of achttien is Hildeke. Myriam heeft Lei meegebracht, een aardige, aantrekkelijke vriend. Hildeke heeft hem al eerder ontmoet, ze is niet bij hem weg te slaan. We bezoeken boerderijen waar pijprokende mannen in een kiel, een bonte zakdoek om de nek geknoopt, bij de open haard zitten en doen alsof het vroeger is; wandelen door de kruidentuin; eten roggebrood met kaas en stroop; drinken een pul bier. Dan hangen we in het gras en turen naar de voorbijgangers.

Hildeke zit bij Lei en plaagt hem, zoals ze vaker doet als ze gek is op iemand. Ze kieft hem en zegt dat ze hem een spuit zal geven. Zij die zo bang is voor spuiten! We lachen. Aanvankelijk stoelt Lei met haar, dan duwt hij haar speels van zich af.

‘Allè, laat Lei met rust,’ zeg ik.

Ze weet van geen ophouden.

‘Nu is ’t genoeg, Hildeke.’ Ik haal ze uit elkaar. ‘Kom hier zitten, naast mij.’ Ze sputtert lachend tegen, gehoorzaamt dan – braaf, zoals ze geleerd heeft bij de zusters van Maaseik met hun koude douches.

Thuis is ze die avond stiller dan anders.

‘Wat is er, zijt ge moe?’

‘Neuh...’

‘Was het niet fijn in Bokrijk?’

‘Jewel.’

‘Wat is er dan?’ Het incident op het gras schiet me te binnen. Ik sla een arm om haar heen, fluister in haar oor: ‘Hebt ge misschien liefdesverdriet?’

Dat had ik niet moeten vragen. Hildeke huilt. Heb ik haar in mijn armen genomen, getroost? Dat weet ik niet meer, maar dat ze hilde, zal ik nooit vergeten. Was het om-

dat ik haar had gekapitteld en van Lei had gescheiden? Omdat hij haar had afgewezen? Of – en die gedachte is het pijnlijkst – omdat ze zich realiseerde dat ze geen toegang had tot de wereld die ze die zomerse middag op het gras in haar argeloosheid had willen betreden?

‘Wat ze niet kent, moet ge haar niet leren,’ zegt mijn moeder. En dus blijven Hildekes liefdes platonisch. Vanaf haar eenentwintigste blijft ze thuis en raakt ze in de ban van Bobby Ewing, de brave broer van J.R. in de tv-serie Dallas. Ook op de Vlaamse tv-presentator Walter Capiiau van de spelprogramma’s *Hoger, Lager* en *Rad van Fortuin* is ze gek.

We moeten gehoord hebben dat Capiiau optreedt in een warenhuis in Hasselt. Daar zijn we: Wies, Hildeke en ik. Op het podium staat Capiiau het publiek te vermaken. Wie iets gekocht heeft, mag een ruk geven aan het rad en kan een prijs winnen.

Hildeke gilt het uit van spanning telkens wanneer het wiel begint te draaien. Zo meteen mag zij. Met de kassabon stapt ze het podium op. Walter Capiiau wil haar een hand geven, maar zij vliegt hem tot mijn verbazing spontaan in de armen en kust hem op de wangen. Gelach om ons heen, al is Capiiau zelf duidelijk in verlegenheid gebracht. Het kost ons enige moeite haar weer van dat podium af te krijgen.

Vanaf haar veertigste woont ze vier dagen per week in de instelling waar Wies werkt. Daar valt ze op Mark, een jongen met down. Later praat ze alleen nog over Guido, een norse medebewoner.

‘Alles goed, Guidoke?’ Haar hand op zijn schouder.

Ze lijkt het niet erg te vinden dat haar liefde onbeantwoord blijft, dat Guido haar iet-

wat ruw van zich afschudt met een: ‘Huuuh.’

Goeiig vervolgt ze: ‘Gaat het, Guido?’

Soms is er een benefietfeest in de instelling of ga ik met Wies mee als ze Hildeke ophaalt. In het dagcentrum knippen zij en haar medebewoners aan een lange tafel recepten en afbeeldingen van maaltijden uit oude Panorama’s. Of ze zijn in de living van ‘82’, zoals Hildeke het wooncentrum naar het straatnummer noemt, de een voor de tv, de ander heen en weer schuifelend, een derde versteend voor het raam. Ineengedoken in een hoek zit een vrouw in een rolstoel, ze wordt gevoed via een sonde; als je haar groet, veert ze op en zegt: ‘Ik ben Frieda Janssens!’ – de enige woorden die ze sinds jaren uitspreekt. Sabine, voor wie Hildeke bang is, is groot en grofgebouwd. Ze stormt op ons af en omhelst ons hard en onhandig; haar snorharen prikken.

Ik kom er altijd bedrukt vandaan. Ik weet dat iedereen zijn best doet, dat Hildeke daar graag is, dat ze gaat zwemmen en schildert, toch is het elke keer weer alsof ik even in de jaren vijftig was – een oude wereld, die ik ontvlucht ben. Hildeke kon niet vluchten, zij moet het doen met wat ze voor haar bedenken, zij is veroordeeld tot het rijk van Walter Capiiau, Juul Kabas, Willy Sommers en Will Tura.

Gelukkig is er Mia. Die zit in een rolstoel behangen met gebreide en gehaakte poppetjes, beestjes en andere versiersels en verzorgt elke ochtend Hildekes kapsel. Vlechten, paardenstaarten, chignons – Mia beschikt over een grote verzameling strikken, spelden en elastiekjes, ze bedenkt elke keer iets nieuws. Kunstwerkjes zijn het, die wij in het weekend tevergeefs proberen te evenaren.

Wat Mia scheelt, behalve dat ze in een rolstoel zit, weten we niet. Noch, welbeschouwd, hoe ze in die rolstoel is beland. Ze spreekt beter, maar kan in tegenstelling tot Hildeke lezen noch schrijven. De manier waarop die twee voor elkaar zorgen – het is een plezier ze samen te zien. Mia doet Hildekes haren, Hildeke duwt Mia's rolstoel voort.

Tijdens mijn vaders begrafenis zit Hildeke naast me op de eerste rij. Ik spreek hem namens mijn broers en zussen toe. Zijn lichaam in die kist zo dichtbij, de beelden van zijn laatste uren op mijn netvlies – het is niet makkelijk daar te staan. Als ik weer ga zitten, kruipt Hildekes hand over mijn rug tot bij mijn schouder en blijft daar liggen.

Traag lopen we achter de kist naar buiten, bedroefd, bewust ook van de ernst van het moment, van de mensen die vanuit de banken aan weerszijden van de middenbeuk naar ons kijken. Hildekes medebewoners van de instelling zijn er ook, zoals altijd wanneer een naaste van een van hen sterft. De *chrysanthèmes* en *chrysanthèmes*, zoals Jacques Brel zingt.

'Hei Mia!' Hildeke laat mijn hand los, schiet uit de rij en loopt naar de vrouw in de rolstoel die ze achter in de kerk heeft opgemerkt. Ze buigt zich naar haar toe, slaat haar armen om haar heen. Hoog boven het 'Lacrimosa' uit klinkt het: 'Mia!'

Dit boek verschijnt in september

OEK DE JONG

Foto: © Marloes Bosch

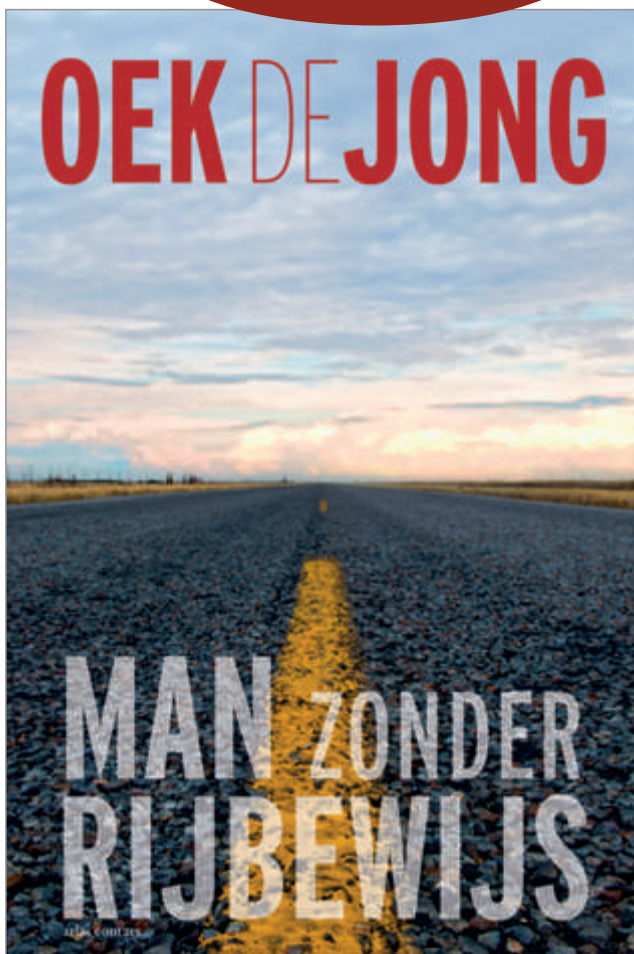
Oek de Jong is een van de bekendste romanschrijvers van nu, en een begenadigd essayist. Hij debuteerde als romanschrijver in 1979 met de bestseller *Opwaaiende zomerjurken*, het boek van een generatie. Sinds 2002 publiceerde hij drie grote romans: *Hokwerda's kind*, *Pier en oceaan* en *Zwarte schuur*, alle drie genomineerd voor de Libris Literatuur Prijs.

MAN ZONDER RIJBEWIJS

Man zonder rijbewijs in het kort:

Halverwege de zestig besluit Oek de Jong, die nooit heeft willen autorijden, alsnog rijles te nemen. Plaats van handeling is Amsterdam, de stad waar hij al bijna vijftig jaar woont en die hij in de lesauto opnieuw en nu in al zijn uitgestrektheid ontdekt. Waarom is hij hier zo laat mee begonnen? Die vraag leidt terug naar hoe hij is geworden die hij is. Beelden komen op: een bijna fatale rit in de auto van zijn moeder, hoe hij door een eenzelvige vader en moeder werd gevormd, het machismo van zijn Friese grootvader, ongelukken en *narrow escapes*, reizen in Egypte en Marokko zonder auto, de invloed van introversie op een leven. Een eerste rit op de Ring van Amsterdam bezorgt Oek de Jong de schok die de aanzet is geweest tot een onthullend zelfonderzoek.

VERRASSEND MEMOIR VOL
HUMOR EN ZELFSPOT

Over *Het glanzend zwart van mosselen*:

‘De romancier is ook een begenadigd essayist: zoekend, lucide, vaak gevoelig, soms bonkig, zelden koket. Een meester.’
★★★★ – *de Volkskrant*

MAN ZONDER RIJBEWIJS

Hij rijdt in de auto van zijn moeder op een weg tussen de akkers en verliest de controle over de wagen. Zijn moeder zit naast hem. Hij heeft net geschakeld naar de hoogste versnelling. De auto gaat hard, te hard voor de bocht die hij nadert. De weg is smal, en er staat een boom in die bocht. Zijn moeder schreeuwt dat hij moet stoppen, maar hij stopt niet.

De auto is een Renault 4, een goedkope en populaire gezinswagen. Ze hebben er twee, want voor twee volwassenen en vijf kinderen is één zo'n wagen te klein. Ze hebben met zijn zevenen in zo'n kleine auto gezeten, de twee kleinsten in de kofferbak op een deken.

Tegenwoordig wordt de Renault 4 wel omschreven als 'een spartaanse auto'.

Hij staat net boven de eveneens immens populaire, massaal geproduceerde en nog spartaansere Citroën 2 cv. De versnellingspook van de Renault is een ijzeren stang die uit het dashboard steekt. Onverhulde mechanica. Je duwt hem naar voren of je trekt hem naar achteren. Naar voren als je hem in zijn achteruit wilt zetten en naar achter voor de overige drie versnellingen. Talloze malen heeft de jongen zijn vader en moeder zien schakelen. Hij heeft hun voetbewegingen op de pedalen gadeslagen. Hij heeft de auto in en uit de garage gereden. Autorijden lijkt hem niet bijzonder moeilijk.

Die middag heeft hij zijn moeder overgehaald hem een stuk te laten rijden in de oude polders van het eiland, waar vrijwel geen

verkeer is. De portierramen, eenvoudige schuiframen, staan open. De wind woelt in hun haren. Hij is zeventien, zij is vierenveertig.

Ze zijn uit rijden gegaan om te praten en zijn moeder lucht te geven. Ze is ongelukkig. Ze is depressief. Dat laatste weet hij niet, en zij ook niet, want depressie is nog geen volksziekte geworden. Ze praten over haar huwelijk, dat wil zeggen over zijn vader. Sinds een tijdje praat hij met zijn moeder over haar problemen. Hij wil haar helpen. Hij is nieuwsgierig. Het geeft hem een gevoel van macht, waar hij zich voor schaamt. Hij beseft dat het zinloze gesprekken zijn, buitensporige gesprekken, ongepaste gesprekken – zo praat een moeder niet met haar zoon. Maar hij weet haar ertoe te verleiden, zoals hij haar ertoe heeft weten te verleiden om hem in haar auto te laten rijden.

Hij verliest niet de macht over het stuur, maar hij geeft te veel gas, belust op snelheid. Omdat zijn moeder begint te schreeuwen bij het naderen van de bocht en de boom, raakt hij in de war. Ze injecteert hem met haar paniek. Hij weet zo gauw niet hoe de auto tot stilstand te brengen. Terwijl hij de bocht op de smalle weg in gaat en de wagen overhelt, voelt hij ook een verleiding, zonder precies te beseffen wat het is wat hij voelt.

Hij remt. Zijn voet weet de rem te vinden, in een storm van indrukken, daarbeneden. Zijn voet drukt hard op het middelste pedaal. Maar hij vergeet de koppeling in te

drukken. De auto komt met schokken en een krijssende versnellingsbak tot stilstand. Wanneer hij de rem loslaat, schiet de wagen nogmaals vooruit, en dan slaat de motor af.

Zwijgend staren ze door de voorruit. De afkoelende motor tikt.

‘Sorry, mam.’

Ze wisselen weer van plaats. In de warme wind, die over de akkers waait, lopen ze voorlangs de auto. In de stilte hoort hij het ruisen van de boom. Het klinkt hem opeens vreemd onschuldig in de oren. Hij vouwt zijn lange lichaam in de auto en kijkt naar zijn moeder.

‘Sorry, mam.’

‘Je had zo uit de bocht kunnen vliegen! Jas-ses, het zweet breekt me uit!’

Het is een uitdrukking die ze vaak gebruikt: het zweet breekt me uit. Wanneer het zweet haar uitbreekt, is er een grens bereikt. Het bleke gezicht van zijn moeder, haar dunne huid waarop hij minuscule zweetdruppeltjes ziet glinsteren, de donkere kringen onder haar ogen – ze roepen medelijden in hem op. Dat is wat zijn ongelukkige, mensenschuwe, ploeterende, zichzelf altijd de mindere van anderen voelende, zichzelf altijd weer moed insprekende en soms in woede uitbarstende moeder in die jaren in hem oproept: medelijden, en het verlangen haar te helpen en los te maken uit wat haar beklemt. [...]

Drie maanden na mijn proefles, aan het eind van de zomer die ik werkend op het Franse platteland heb doorgebracht, weet ik mijzelf weer zover te krijgen om het internet op te gaan en de websites van een stel Amsterdamse rijsscholen te bezoeken. Ze lijken

allemaal op elkaar. Boven aan de homepage steevast een foto van zeven, acht les-auto's, in een fiere halve cirkel opgesteld, van klein naar groot, in de kleuren en met het logo van de rijsschool. Elke rijsschool biedt voordelige lespakketten aan. Prijsknallers knallen mij tegemoet. Ik moet mijzelf dwingen om naar deze schreeuwerige sites te kijken. Mijn weerzin geldt het uiterlijk, maar nog meer het idee dat ik me zal moeten begeven in een wereld die voor-namelijk wordt bevolkt door 18- tot 22-jarigen.

Na een halfuur valt mijn oog op de woorden ‘vrouwvriendelijke rijlessen’. Ik ga naar de site van de rijsschool die deze lessen aanbiedt. Dit is opeens een grote-mensen-site: een helder ontwerp, teksten in een opvallend goed Nederlands. Er is ook gedacht aan mensen met rij-angst en andere eigenaardigheden die zich kunnen voordoen in verband met autorijden. Ik bel en krijg een vrouw aan de telefoon die niet opneemt met een plichtmatig ‘waarmee kan ik u van dienst zijn’ en verder ook geen protocol-zinnen afdraait. Ik leg haar uit wat de bedoeling is en voeg er na enige aarzeling aan toe: ‘Maar ik ben wel zesenzestig.’

Nadat ik aldus mijn leeftijd bekend heb gemaakt, is er geen houden meer aan. Ik vertel haar waarom ik op mijn leeftijd nog een rijbewijs wil halen, terwijl ik daar mijn hele leven niet naar heb getaald, en ook dat ik de nodige weerstand moet overwinnen om dit nu nog te gaan doen. Kan het nog? Is het niet veel te laat? Zijn mijn hersens er niet te oud voor om nog nieuwe automatismen en reflexen te ontwikkelen en vast te leggen? Ik schaam me voor mijn openhartigheid. Ik lijk mijn vader wel, die ook zo los kon gaan bij een aardige vrouw die bereid was hem

aan te horen. Deze vrouw neemt twintig minuten de tijd voor me. Ik voel dat dat voor haar veel tijd is, want ze heeft nog meer te doen op deze zaterdagmiddag. We komen tot de conclusie dat ik het in elk geval moet proberen.

‘Ik heb een goeie en heel ervaren instructeur voor je,’ zegt ze. ‘Maar ik zal eerlijk zijn: op jouw leeftijd zal het bloed, zweet en tranen kosten. Het wordt een lange weg.’

Een week later loop ik van mijn huis naar de Westerkerk, het plein op met zijn oude bomen, de in brons gegoten meisjesgestalte van Anne Frank en een menigte toeristen. Opnieuw, net als voor mijn proefles, heb ik over mijn kleding nagedacht, alsof ik me in een volkomen ander milieu ga begeven. Ik draag een jeans, hoge gympen en een leren jack. Het zijn kleren die ik onder andere omstandigheden ook draag, maar die me nu kennelijk geschikt lijken voor de ontmoeting met een rijinstructeur.

Ben ik opgewonden? Zeg het maar. Ja, ik ben opgewonden. Mijn bloeddruk zal wel hoger zijn dan normaal. Nog honderd meter, nog vijftig meter. Nieuwe situaties ga je altijd in den blinde tegemoet. Ik ben er bijna. Ik moet alleen de Rozengracht nog oversteken en bezie deze straat nu al met een nieuwe blik: aan beide kanten twee drukke fietspaden, twee rijstroken vol met auto's, twee tramhaltes in

het midden en daartussen de rails met trams, bussen en taxi's. De vluchtheuvels van de tramhaltes zijn zo hoog dat je bij de afstap moet uitkijken dat je niet valt. Te genwoordig let ik daar op.

Ik steek over. Het begint nu bijna: het blindelingse, dat waarover ik geen controle zal hebben. Op de parkeerstrook voor de supermarkt staat een lesauto met de naam van

de rijsschool op het dak. Er zit een man in en hij is bezig met paperassen. Op het trottoir buig ik me voorover, zodat ik in zijn blikveld kom. Het portierraam glijdt naar beneden.

‘Stap maar in,’ zegt hij. ‘Maar kijk wel uit met al die fietsers.’

Ik loop om de wagen heen, druk me ertegenaan tot er een eind komt aan de stroom fietsers en scooters en dan duik ik naar binnen in de vw Polo. We geven elkaar een hand. Hij heet Dave. Het is een grote kerel van mijn leeftijd met een forse buik, een grijze haardos, die de associatie met leeuwenmanen oproept, en een grijs stoppelbaardje. Hij draagt

een jeans met een modieuze scheur erin. Een man die nog mee wil doen. In zijn leeuwenmanen staat een zonnebril, want het is een zonovergoten dag.

Een kwartier later rijd ik weg, na een langdurige blik in mijn spiegel vanwege de drukte op het fietspad. Ik rijd naar het stoplicht en rem.

‘Linkervoet is op de koppeling, rechter op

*Ik bel en krijg een vrouw
aan de telefoon die niet
opneemt met een
plichtmatig ‘waarmee kan
ik u van dienst zijn’ en
verder ook geen protocol-
zinnen afdraait. Ik leg
haar uit wat de bedoeling
is en voeg er na enige
aarzeling aan toe:
‘Maar ik ben wel
zesenzestig.’
Nadat ik aldus mijn
leeftijd bekend heb
gemaakt, is er geen
houden meer aan.*

de rem. Druk je richtingaanwijzer nog een keer naar beneden. Zo ja. Hier gaan we straks een halve draai maken. Je laat eerst die twee trams voorbijgaan, dan draai je de rails op en wacht je op een gaatje.'

Ik laat de trams voorbijgaan, de achteropkomende en de van voren naderende. Allebei laten ze hun bellen rinkelen om overstekende voetgangers af te schrikken. Dan draai ik voorzichtig de rails op. Er komt een rij auto's van de brug over de Keizersgracht.

'Nul!'

Maar ik aarzel.

'Te laat. Wacht maar tot ze allemaal voorbij zijn.'

Vanaf de brug nadert alweer een tram, die op enkele decimeters van de auto stilhoudt met een rinkelende bel. Dave maakt een verontschuldiging gebaar naar de trambestuurder. Eindelijk kan ik de rijbaan op draaien en aansluiten bij de laatste auto. Wanneer ik de draai maak, schiet de hand van mijn instructeur uit en geeft een rukje aan het stuur.

'Beetje strakker insturen. Anders zit je op het fietspad.'

Het volgende stuk is makkelijker: stapvoets rijdend aansluiten bij de auto's voor het stoplicht bij de Prinsengracht. Wachten. Optrekken. De brug over. De straat met zijn hoge bomen aan weerszijden wordt hier breder. Ik rijd in een auto door de stad, ik beweeg mee in een massa auto's in de zaterdagse drukte.

'Wat een sensatie,' zeg ik, 'om hier te rijden.'

'Let ook even op die tram. Hij zit nu vlak achter je.'

De tram, die ik zo-even bij mijn halve draai de weg versperde, komt me nu achterop. Ik werp een blik in mijn spiegel, maar ik kan

het beeld niet goed lezen. Hoe dichtbij is hij nu eigenlijk? Weer een rukje aan mijn stuur.

'Die gasten rijden zo een deuk in je wagen. Het kan ze geen flikker schelen. Bij het stoplicht gaan we rechtdoor, en dan op de brug rechts.'

Mijn instructeur dirigeert me naar rustiger wijken in West, naar straten die ik niet ken.

Om de een of andere reden heb ik meteen vertrouwen in deze man. Hij remt wel als het moet, hij kan ook schakelen als het moet en houdt alles in de gaten via zijn eigen spiegels. Het dringt nog niet tot me door dat ik voor het eerst in vele jaren weer bij een leermeester terecht ben gekomen. [...]

De noodzaak is ontstaan op een koude en grijze dag in januari op het Franse platteland. J. is al op zeven uur in de ochtend in de auto naar de stad M. gereden om daar op de trein te stappen. Ze gaat naar Parijs om een tas op te halen die ze in een hotel heeft laten staan en op de valreep nog de grote Hokusai-tentoonstelling in het Grand Palais te zien.

Het is die nacht weer gaan vriezen. Het gras, de struiken en de bomen zijn berijpt. Aan de zuidkant van ons huis ligt een grijze ijsvlakte met witte vlekken stuifsnieuw: het bevroren water van de rivier die elke winter de vallei overstroomt. Ik loop over het berijpte gras naar mijn werkkeet, over een pad dat door sleedoorn wordt overhuifd en aan het zicht onttrokken. Het is ijzig in mijn keet. Ik kan mijn adem zien. Ik zet de elektrische kachel hoger en steek de kerosinekachel aan. Ik begin te werken met mijn jas nog aan.

Ik werk zonder mijzelf onderbrekingen toe

te staan, want er móét iets gebeuren: ik móét nu beginnen aan een nieuwe roman. Ik heb een klein jaar aantekeningen gemaakt, fragmenten geschreven en vier grote verhalen ontworpen, die ik in de roman aaneen wil smeden. Ik moet gaan schrijven, maar ik mis iets, ik aarzel, ik twijfel en vind dat ik niet kan beginnen zonder zelfs maar een rudimentaire plot voor het boek. Het is frustrerend.

Halverwege de middag klim ik op mijn mountainbike voor een tocht door de heuvels, de eerste van het jaar. Ik kies een groot parcours om lang onderweg te zijn. Na zes dorpen en tientallen hellingen heb ik mijzelf los gefietst, de beklemming wijkt, er komt weer ruimte in mijn hoofd. Aan de rand van een dorp kan ik een blik werpen in een verlichte schuur. Er staat een groep mannen te praten en te drinken. Aan een balk hangen twee everzwijnen die worden gevild. Vanonder de donkere, borstelige huid komt het blanke vlees tevoorschijn. Het is een oerbeeld en het heeft de kracht van een oerbeeld, hoe triest het me ook stemt om die net gedode dieren daar te zien hangen.

Om zes uur is het aardedonker. Ik sluit de luiken van het huis en begin een maaltijd voor te bereiden. Ik verwacht J. tegen half-negen terug uit Parijs. Om kwart over acht belt ze uit de auto op de parkeerplaats bij het station in M., schreeuwend van pijn.

Ze had gezien dat het glad was op het parkeerterrein, ze had de bevroren plassen zien glinsteren, ze had heel voorzichtig gelopen met de plastic tassen in haar handen, maar vlak bij de auto was ze toch uitgedegen en had ze een harde smak gemaakt. Met een snijdende pijn in haar pols was ze in de au-

to gaan zitten. Rijden was onmogelijk. Een voorbijgangster had haar twee paraceta-mols gegeven, die ze met een mandarijnte naar binnen had gewerkt. Ze had een halfuur in de auto gezeten in de hoop dat de pijn zou wegtrekken en ze alsnog zou kunnen rijden, maar de pijn was alleen maar erger geworden.

Ik begin taxibedrijven in de nabijgelegen dorpen te bellen. Het zijn meestal eenmansbedrijven. Een enkele chauffeur neemt zelf op, de meesten laten het aan hun vrouw over, en ze zijn geen van allen 'beschikbaar'. Ze hebben vrij, ze zitten op de bank of aan de keukentafel, ze hebben geen zin meer in een lange rit, met een buitenlander bovendien. Ik bel een taxibedrijf in de stad M., krijg de vrouw van de chauffeur aan de telefoon en opnieuw is er geen taxi beschikbaar. Ik dring aan en vertel mijn verhaal: mijn vrouw, in haar auto bij het station, gevallen, veel pijn. Ze raadt me aan de alarmcentrale te bellen. Een nuchter advies dat ik opvolg. Niet veel later meldt J. dat ze een ambulance het parkeerterrein ziet op rijden, ze legt haar telefoon neer, ik hoor het portierraam naar beneden glijden, ik ga zwaaien, zegt ze, en dan hoor ik niets meer. Even later belt ze me vanuit de ambulance. Ze is een stuk rustiger, beschrijft het interieur van de ambulance en vertelt wat 'twee schatten van mannen' voor haar hebben gedaan.

Wat moet ik doen? Ik heb alle taxibedrijven in een straal van twintig kilometer gebeld – zonder resultaat. Ik blijf op mijn plek, ongedurig. Om halfelf verneem ik uit het ziekenhuis de uitslag van het onderzoek: haar rechterarm is vlak boven de pols gebroken, er heeft zich een 'dislocatie van het bot' voorgedaan, er zal geopereerd moeten worden en dat kan pas morgen. Ik besluit

geen laatste poging te doen om in M. te komen, maar op mijn plek te blijven. Ik zal heel wat zaken moeten regelen en hier heb ik een goede internetverbinding, hier heb ik een bed – in het ziekenhuis zou ik waarschijnlijk op een bank terechtkomen en morgen geradbraakt wakker worden. Ik bel de alarmcentrale in Nederland en heb in een kwartier met een professionele en empathische dame alle verzekeringszaken geregeld en instructies ontvangen voor het vervolg. Ik word die nacht voortdurend wakker en steeds zie ik haar voor me in dat donkere en onbekende ziekenhuis, slapeloos, met bezwete en verwarde haren, wachtend op de dag.

Een Nederlands vriendenpaar, Ferd en Miko, veertig kilometer verderop woonachtig, brengt me de volgende dag naar het ziekenhuis. Het heeft me moeite gekost hun hulp in te roepen, want zo goed ken ik ze nou ook weer niet. Ik schaam me. Opeens, voor het eerst in mijn leven, ben ik een man zonder rijbewijs. Maar ik heb twee mensen nodig die allebei kunnen rijden, want onze auto staat nog op de parkeerplaats bij het station.

Het ziekenhuis maakt een sjofele indruk: oude gebouwen, verveloosheid, een lift die

het niet doet en met open deuren staat te wachten op reparatie. Ik heb de status van het ziekenhuis bij de verzekeraar nagetrokken en die is in orde. Ze kan zich hier laten opereren. De deur van haar kamer staat open. Ze ziet ons aankomen en zwaait met haar linkerarm. Ze ligt aan een infuus en draagt niets anders dan een plastic operatieschort. Ze heeft veel pijn. We blijven de hele middag in afwachting van de operatie.

In het donker van de winteravond herken ik onze lichtblauwe bestelauto op de parkeerplaats. Ik werp een blik door het raam en zie iets liggen op een stoel – het is oranje: de schillen van de mandarijn waarmee ze de twee paracetamols naar binnen heeft gewerkt. Het roept het gekrijs waarmee ze aan de telefoon kwam weer in me op. Ik wil niet in de auto zitten waarin ze zoveel pijn heeft geleden. Ferd kruipt achter het stuur. Ik stap in de auto bij Miko. Later pas besef ik dat ik dat ook deed uit schaamte: ik wilde niet werkeloos naast de man zitten die onze auto naar ons huis reed. Ik had dat zelf willen doen.

Dit boek verschijnt in oktober

ROB WAUMANS

Foto: © Fjodor Buis

Rob Waumans debuteerde met de roman *Als je de stad binnenrijdt*, die werd genomineerd voor de Academica Literatuurprijs. Hij schreef verhalen en artikelen voor *NRC Handelsblad*, *De Revisor*, *De Brakke Hond*, *Het Parool* en *Hard gras*. In 2019 verscheen zijn derde roman *De solist*.

OEVERS

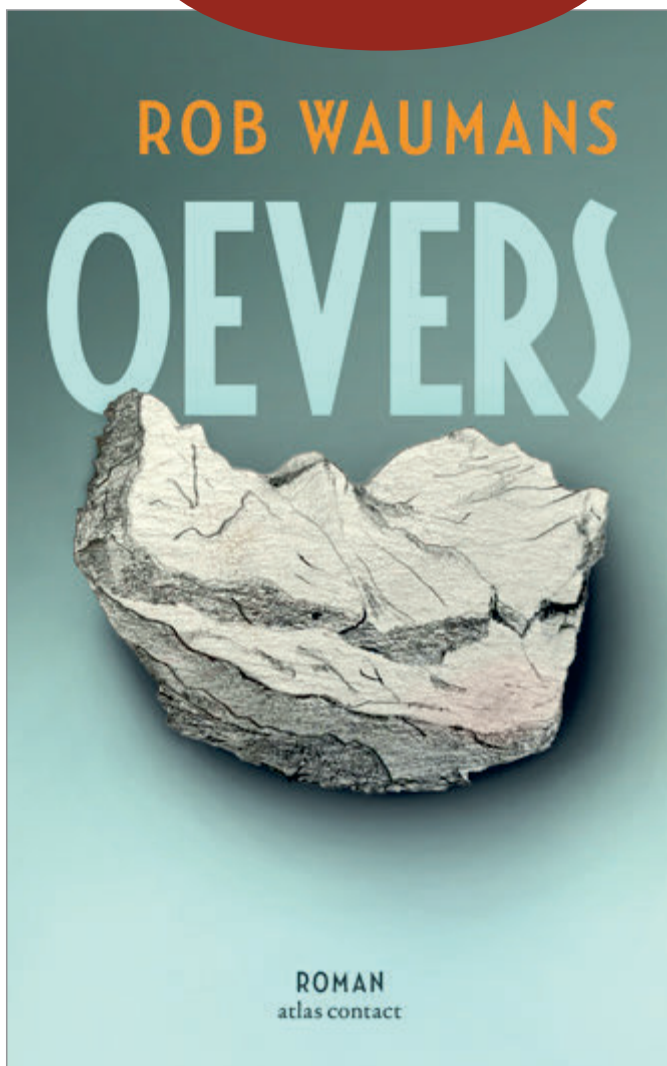
Oevers in het kort:

Ook deze zomer gaat gescheiden vader Luc met zijn twee jonge zoons op kampeervakantie. Het loslaten van zijn kinderen gaat hem niet goed af; voortdurend houdt hij ze in het vizier en probeert ze te behoeden voor gevaar. Maar al snel maken de jongens vriendjes en voor het eerst sinds jaren heeft Luc tijdens de zomervakantie wat tijd voor zichzelf.

Op de een-na-laatste avond durft Luc het zelfs aan om een korte avondwandeling te maken terwijl zijn jongens zich op de camping vermaken. Tijdens de wandeling langs de rivier slaat het noodlot toe.

‘In deze evenwichtige en compacte roman over verlies en onvermogen laat Rob Waumans als geen ander voelen hoe er aan ons eigen brein niet te ontkomen is. Pijnlijk, herkenbaar en op de juiste momenten ook hilarisch.’
– Gilles van der Loo

‘PIJNLIJK, HERKENBAAR EN
OP DE JUISTE MOMENTEN OOK
HILARISCH.’
– GILLES VAN DER LOO

Op de discoavond werd de muziek er alleen maar beter op. Gewoon de boel even van zich af laten glijden. Duran Duran. De dj had goed begrepen dat hij de ouders tevreden moest houden, anders zou het hier snel leeglopen. Melle danste en Luc voelde zich verplicht om mee te dansen maar hij wilde eerst even tegen zijn jongens zeggen dat hij Orangina's voor ze had gehaald. Op de dansvloer trof hij Boaz nog steeds op dezelfde plek en hij schreeuwde in zijn oor dat hij wat te drinken had staan, daar waar Melle stond, en Boaz stak zijn duim op. Rik zat nog steeds met dat andere joch voor de draaitafel, ze speelden met bierviltjes.

'Ik heb Orangina voor je gehaald, Rik, die staat daar!'

Rik keek naar de plek waar Luc naar wees, stond op, rende langs de tafel waarop hun Orangina's stonden, liep een paar meter verder, zag een cola staan en nam er een paar flinke teugen van. Luc zigzagde over de dansvloer, en ving een zweem van zuur zweet op toen hij een van de moeders passeerde. Hij greep Rik bij zijn schouder en pakte het glas uit zijn handen. 'Nee, niet deze. Die daar, dat is Orangina.'

Rik likte zijn lippen af, liep naar de tafel waar Melle stond. Ze glimlachte lief naar hem toen hij zijn flesje pakte en het bijna in één keer leegdrank.

Hoofdschuddend pakte Luc zijn bier en keek naar de moeders.

Boaz had zijn flesje nog niet opgehaald. Lucs blik ging over het terras, de zittende ouders aan de zijkant, de dansvloer en daar

zag hij hoe Rik een juichende voetballer imiteerde. Ineens zag hij het buurmeisje. Ze stond precies op het midden van de dansvloer. Helemaal in zichzelf gekeerd stond ze daar te dansen.

'Wat een heerlijke ventjes heb je toch,' zei Melle.

Luc knikte. Ja. Dat had ze goed gezien. Hij keek naar Melle, hoe het gekleurde disco-licht haar gezicht bescheen en ineens had hij zin om haar alles te vertellen. Over die periode dat Julia en hij net samen waren en ze regelmatig lange wandelingen door de duinen maakten, maar daar later mee op-hielden.

Hij wilde haar vertellen over de eerste keer dat de kinderen met hem meegingen naar zijn huis in het dorp. Boaz had al klaargestaan, met een rugzakje op zijn rug, en Rik lag vastgesnoerd in de maxicosi. Huilend had Julia afscheid genomen en in de auto waren Boaz en Rik vrolijk en druk. Eenmaal in het huis was Boaz joelend door het huis gevlogen. Luc sprak op zachte toon met Rik, liet hem het hele huis zien. Hij had hem de afzuigkap laten aanraken, de kranen, en de knopjes van de oven en hij legde uit dat dit het huis was waar ze met papa zouden wonen. In elke kamer vertelde hij wat het was, 'Dit is de slaapkamer van Boaz, hier is jouw slaapkamer, hier is de badkamer waar jullie straks in bad gaan' en hij had aan de knoppen gedraaid en het water laten stromen.

Hij wilde Melle vertellen dat ze naar de speeltuin in het park waren gegaan, hadden

gewandeld in het Bloemenbos en een saucijzenbroodje hadden gegeten bij de bakkerij in het winkelcentrum.

‘Is dit vlees?’ had Boaz gevraagd.

Luc knikte.

‘Dat mogen we van mama niet.’

‘Bij papa wel hoor.’

Rik had die eerste nacht veel langer geslapen dan Luc had verwacht, maar Boaz was op zaterdagochtend al om halfzeven wakker geworden en bij Luc in bed gekropen. Luc had zijn armen om Boaz heen geslagen en zo lagen ze daar bijna een uur, in stilte. Boaz ademde rustig, Luc streek door zijn haren en toen Rik wakker werd, legde Luc hem ook naast zich en speelden ze met de knuffelbeer die hij bij IKEA had gekocht. Die zondag waren ze naar Lucs vader gereden, waar ze voetbalden in het park en pannenkoeken aten bij de midgetgolfbaan. Eenmaal terug in het dorp deed hij de jongens in bad. Ze speelden met de drie gele plastic eendjes en toen Rik in bed lag, viel hij als een blok in slaap. Boaz vroeg of hij bij zijn vader in bed mocht slapen, maar dat leek Luc geen goed idee. Hij was wel even bij Boaz in bed gaan liggen, samen keken ze naar de lichtjes op het plafond van de roterende lamp die Luc op internet had gevonden.

‘Moet ik morgen weer naar school?’ vroeg Boaz.

‘Ja, morgen is het maandag, dan gaat Rik naar de opvang en jij gaat weer gewoon naar school. Mama haalt jullie dan in de middag op.’

‘Is de vakantie dan afgelopen?’

Luc was even stil. ‘Het is niet echt vakantie hoor. Dit is weekend. Vijf dagen naar school en dan twee dagen vrij, weet je nog?’

Boaz knikte. ‘Mogen we weer een keer terug bij jou?’

Toen ze die vrijdag in de vroege avond in het dorp waren aangekomen, had hij ze alles uitgelegd over het huis en de tuin, de kamers en de spullen, maar hij had niets verteld over hoe het vanaf nu zou gaan. En nu moest hij het vertellen, weer hardop uitspreken wat zijn lichaam deed verkrampen, waar hij zich voor schaamde, wat hij niet wilde. Dat ze ieder weekend hier zouden zijn, dat ze op iedere maandag weer gewoon naar school en de opvang zouden gaan en dat mama ze dan op kwam halen en dat ze dan vrijdags weer naar papa kwamen. Hij vertelde dat mama’s en papa’s elkaar soms niet meer liefvinden, maar dat ze altijd nog heel veel van hun kinderen houden en hij vertelde dat papa nu hier woonde en dat Boaz en Rik nu in twee huizen woonden, dat ze hier een eigen slaapkamer hadden en dat ze hier ook op voetbal mochten als Boaz oud genoeg zou zijn. Dat zijn vriendjes uit de stad hier in het dorp bij hem mochten spelen als hij dat wilde. Dat mama en papa er alles aan zouden doen om het hun zo plezierig mogelijk te maken. Hij was gestopte met praten, legde zijn hand op Boaz’ borst, voelde zijn hart kloppen, snel en stevig.

‘Mogen we volgende keer als we hier zijn dan weer vlees eten?’

Dat soort dingen had hij willen delen, maar hij zei niets. Hij stond daar maar en toen zijn bier op was, liet hij een binnensmondse boer, wees naar het glas van Melle en keek haar vragend aan. Ze knikte, ja lekker. Binnen was het intussen bijna nog drukker dan op het terras. Veel tieners vooral, bij de flipperkast.

De twee jonge barkeepers konden de drukte maar amper bijbenen. Hij zag ze worstelen en daarom kon hij er niet kwaad om worden, maar waarom bestelde die vent met dat

vette haar net twee bier terwijl hij had moeten zien dat Luc al veel langer stond te wachten?

Melle stond alweer te dansen. Jaloersmakend hoezeer zij niet de belemmering ervoer die hij altijd voelde. Ze stak haar armen in de lucht toen hij met de drankjes kwam aanlopen en ze nam het wijntje in ontvangst als was het de wereldcup.

Ze proostten en toen hij opkeek zag hij Stefan aan de andere kant van het terras. Hij stond met een paar andere ouders te praten, daaromheen stonden veel vriendjes van Boaz en Rik. Stefan vertelde iets met brede gebaren aan de drie vrouwen die hem omringden en aandachtig naar hem luisterden. De vrouw van Stefan was nergens te zien. Het zou goed zijn bij dat groepje aan te sluiten. Even kennismaken met de andere ouders. Toen zag hij dat Stefan omkeek en samen met hem de drie vrouwen. Hij wist het zeker, ze keken alle vier naar hem. Luc wendde zijn blik af. Had Stefan het over hem? *Niet gelijk omkijken hoor, maar zie je de kerel daar aan de andere kant van de dansvloer? Die lange vent die naast die vrouw met dat korte haar staat? Een gescheiden vader. Is hier met twee jongens. Erg eenzaam en ongelukkig. Ik heb medelijden met die vent.*

Luc had meteen geen zin meer om zich in dat groepje te mengen. Melle stond nog steeds te dansen. Ze wekte de indruk dat ze zich het liefst op de dansvloer zou storten, maar zich door Luc liet tegenhouden. Daar kwam de vrouw van Stefan aangelopen. Ze had waarschijnlijk net gedoucht – lekker rustig nu in het sanitairblok – en droeg een korte zwarte jurk. Nu pas zag hij dat ze een knappe verschijning was. Ze liep zelfverzekerd en gracieus recht op haar echtgenoot af, die zich naar haar toe draaide en haar een

zoen op de mond gaf. Stefan stelde haar voor aan de vrouwen met wie hij stond te kletsen, ze gaven elkaar een hand, vriendelijke glimlachjes werden uitgewisseld. Stefan zei iets in haar oor, ze knikte en hij vertrok naar de bar om wat te drinken te halen.

Intussen schreeuwde Melle iets.

‘Wat?’

‘Wie zijn die mensen?’

‘O, dat zijn de ouders van vriendjes van mijn jongens.’

Melle keek een tijdje naar ze. ‘Ah, ja, ik herken ze. Die staan toch achter ons?’

De dj zette Foreigner in en Luc werd ruim dertig jaar terug in de tijd geworpen. Dit was het nummer waarop geschuifeld werd. Hij was niet de enige bij wie de klanken iets teweegbrachten. Melle trok haar wenkbrauwen op, stak haar glas in de lucht. Bij de kinderen vochten teleurstelling en woe-de om voorrang toen de volwassenen de dansvloer op stroomden. Vrouwen haakten in elkaar, er was een ouder stel dat zich aan een klassieke dans waagde, maar niemand haalde het bij Stefan en zijn vrouw die heel naturel en vanzelfsprekend een centrale positie op de dansvloer innamen. Ze hoefden geen plek te veroveren, iedereen maakte als vanzelf plaats. Ze schuifelden niet, ze zweefden. Hij hield een hand losjes op haar linkerheup, met zijn andere hield hij haar hand vast en samen bewogen ze sensueel over het terras. Als op het dak van het restaurant een lichttechnicus een grote spot had bestuurd, had hij de lichtbundel op hen gericht. Iedereen keek toe hoe ze ongekunsteld steeds dichterbij elkaar toe bewogen, alsof ze dit hadden ingestudeerd. Altijd paraat zijn. Altijd klaar zijn om de juiste prestatie te leveren. Toen de laatste akkoorden wegstierven, keken Stefan en zijn

vrouw elkaar recht in de ogen en gaven elkaar een zoen, en er waren daadwerkelijk een paar mensen die begonnen te klappen. Voornamelijk vrouwen natuurlijk, die zich minutenlang aan de charmante Stefan hadden zitten vergapen en vanavond nog hun eigen echtgenoten de mantel zouden uitvegen. *Waarom dans jij nooit met mij?*

‘Wat een aanstellers,’ zei Melle voor het nieuwe nummer uit de speakers schalde. Luc lachte hardop, gaf haar een vriendschappelijke duw waardoor er wat wijn uit haar glas gutste. Stefan en zijn vrouw begaven zich weer onder het publiek en al snel was hun act naar de achtergrond verdreven want er werd een favoriet van de tieners gedraaid, die ineens in groten getale uit het restaurant kwamen aanzetten.

Proberen het allemaal wat luchtiger op te vatten, zoals Melle, die hier naast hem heerlijk stond te swingen.

Daar stond het buurmeisje. Om haar heen stonden tieners wild te springen. Een jongen met een roodverbrand gezicht en stekelhaar gedroeg zich erg lomp, alsof hij niet op de campingdisco maar op een festival in de moshpit stond.

Hij tikte Melle op haar schouder en wees naar haar dochttertje dat tussen de jeugd stond te dansen. ‘Straks wordt ze nog onderuit gebeukt!’

Ze haalde haar schouders op en maakte een wegwerpgebaar. *Komt wel goed joh!*

Luc hield het buurmeisje goed in de gaten toen het nummer zich met een stampende gitaarriff naar een climax toewerkte. Een drumsolo en stilte. Iedereen begon te jodelen. Zichtbaar tevreden over dit hoogtepunt kondigde de dj een korte pauze aan.

Het buurmeisje verscheen ongeschonden

uit de meute en kwam naar hen toegelopen. Melle streek de lange blonde haren van haar dochter achter haar oren. Het buurmeisje zoog haar wangen naar binnen, hing tegen de benen van haar moeder aan en keek op naar Luc. Hij gaf een knipoog. Melle zette haar glas op tafel, wees naar de wc’s en liep weg. Hij ging door zijn knieën. Ze vlijde zich onmiddellijk met haar rug tegen hem aan waardoor hij bijna zijn evenwicht verloor.

‘Hoe heet je vandaag? Chantal? Of Sara?’

Ze haalde haar schouders op.

‘Weet je wat ik een mooie naam voor jou vind?’

‘Nou?’

Ze draaide zich naar hem toe.

‘Jet.’

Het buurmeisje zette grote ogen op. ‘Ja, dat is een mooie naam! Jet!’

Hij zette zijn bier op de tafel en tilde haar op. Ze sloeg haar arm om zijn nek en zo stonden ze daar even, heel rustig, zonder iets te zeggen. Luc keek naar haar gezicht dat werd beschenen door de discolichten die ook zonder muziek nog dienstbaar bleven knippen en hij voelde zich kalm en sterk.

‘Ik heet Jet,’ zei ze, ze sloeg haar armen om zijn nek en knuffelde hem. Toen hij zijn gezicht in haar hals legde en haar geur opsnoof, begon ze te giechelen. ‘Dat prikt!’ Ze maakte zich los uit de omhelzing en drukte haar wijsvingers op de stoppels van zijn kin. ‘Dat heeft papa niet.’

‘Dat heeft papa wel, lieverd.’

‘Nee, papa heeft geen prikkende kin!’

‘Jawel, die heeft papa wel, dat zie je toch? Hier, voel maar’, en hij drukte opnieuw zijn gezicht in haar nek. Hij hield haar stevig vast en voelde zich steeds sterker worden. Ze gilde het uit van plezier en hij hield haar stevi-

ger vast om haar in bedwang te houden.

‘Loek, hou op, hou op. Stop, hou op,’ riep Jet. Toen ze op hem begon in te slaan verslapte hij zijn greep.

‘Wat is hier aan de hand?’ Melle keek hem met grote ogen aan. ‘Waarom huil je, Luc?’

Het buurmeisje rukte zich los uit Lucs greep en stak haar armen uit naar haar moeder. Die tilde haar uit zijn armen zonder haar blik van hem af te wenden. ‘Jezus christus, Luc, wat is dit nou!’ Ze pakte haar glas, sloeg het achterover en beende met haar dochter in haar armen weg.

Hij veegde zijn gezicht droog en nam een grote slok. Stefan stond daar nog steeds met die groep ouders, zijn vrouw naast zich. Een kakofonie van mensenstemmen omringde hem. Hij leegde zijn glas en liep naar de wc’s, bekeek zichzelf in de spiegel, plaste en snoot zijn neus. Gewiekst drong hij zich bij de bar naar voren. Met een nieuwe pul bier in zijn hand keek hij vanuit het restaurant naar buiten, naar de dansvloer, de vreemde kleurrijke gloed op de bladeren van de achterliggende bomen. De dj nam zijn plek weer in en riep iets onverstaanbaars. Hier en daar klonk gejoel en er werd een nummer ingezet dat Luc niet kende. Melle was nergens meer te bekennen. Een gepikeerde reactie op een vrij onschuldige gebeurtenis. Hij begaf zich naar de plek waar hij zojuist stond en nam nog een slok. Boaz’ Orangina stond nog steeds onaangeroerd op tafel. Hij zette zijn pul weg, pakte het flesje en ging op zoek naar zijn oudste zoon. Op de dansvloer was het inmiddels weer tamelijk druk. Daar stond zijn zoon, helemaal alleen te dansen. Hij tikte Boaz op zijn schouder, gaf hem het flesje en Boaz pakte het aan, nam een slok. Het nummer liep af en ging meteen over in een beat die Luc ontzettend bekend voor-

kwam. Als kind kende hij iedere drumslag, elk akkoord, elke kreun van zijn idool. Hij sloot zijn ogen. Dit was dan misschien toch het moment om zich ookeens te laten gaan. Om het allemaal even wat luchtiger aan te pakken. Stefan en zijn vrouw hadden net de show gestolen. Melle had hier zojuist ook al zeker een uur heerlijk staan dansen aan de zijkant van het terras en die dikke wijven wisten eveneens van geen ophouden. Dit was zijn nummer, dat wisten al zijn studievrienden, dat wisten al zijn vrienden van nog langer geleden en bovenal wist hij het zélf. Als er één nummer was waar hij vanavond op moest dansen, dan was het dit.

Hij moest de moonwalk doen. Met zijn linkervoet schoof hij over de vloer om die te peilen: niet extreem glad maar zeker niet te ruw.

She was more like a beauty queen, from a movie scene. Hoppa, daar ging-ie. Sleep, sleep. Onmiddellijk wist hij de aandacht op zich gericht. Hij zag hoe de dj opkeek en het groepje ouders rondom Stefan hun gezichten naar hem toedraaide. Iemand float op zijn vingers. Nu niet meer laten afleiden. Blik naar de grond, ogen dicht en op gevoel zijn specialiteit zo goed mogelijk ten uitvoer brengen.

De terrastegels bleken toch wat stroever dan hij dacht en het kostte veel kracht om zijn voeten vloeiend eroverheen te laten glijden. Op het juiste moment de hiel optillen, opnieuw de sleep inzetten. Er klonk gejoel, de mensen werden enthousiast. Hij zette nog een tandje bij door zijn armen in hetzelfde ritme afzonderlijk links en rechts mee te laten bewegen. Ja. Nu zat hij er lekker in. Weer een aanmoedigende gil, nog iets steviger die passen doorzetten. Blijven slepen, blijven gaan met die armen. Hij

voelde iets in zijn rug, maar hij liet zich nu niet afleiden door enthousiaste toeschouwers.

Laat Stefan maar zien hoe hij hier de show stal. Hij was heus niet de enige die een aardig potje kon dansen. Zojuist waren hij en zijn vrouw even de helden van de dansvloer, maar nu was het zijn beurt.

Weer een duw in de rug. Het zou hem niets verbazen als anderen met hem mee probeerden te doen. Maar zo werkte dat niet. De hele avond had iedereen op de dansvloer kunnen laten zien wat hij in huis had, maar nu, in deze minuut, langer zal het niet duren, was het zijn moment.

Een gil. En nu een schreeuw van een man. Hij opende zijn ogen, sleepte nog een paar keer zijn voeten door. De eerste die hij zag

was een van de dikke moeders. Ze keek hem woedend aan. Toen zag hij een meisje op de grond liggen. Op het moment dat hij overwoog de moonwalk af te breken, raakte iets hem in de knieholte. Hij probeerde te corrigeren, zette een grote stap schuin naar achter, maar daar stond weer iets in de weg en voor hij het wist lag hij op de grond. Er kwamen ouders op hem af, een vader tilde een jongetje op dat naast Luc lag. Luc krabbelde overeind, keek om zich heen en zag Boaz keihard lachen, daarnaast stond Stefan hem hoofdschuddend aan te kijken. Hij streek zijn shirt glad, draaide zich om en zocht zijn plekje aan de zijkant weer op. Vandaar zag hij Rik langs alle tafels lopen en restjes frisdrank uit glazen achterover slaan.

LISA BOERSEN

Foto: © Fjodor Buijs

Lisa Boersen (1975) studeerde culturele antropologie en literatuurwetenschappen in Amsterdam. Sinds 2022 is ze hoofdredacteur jeugd bij de NTR. Ze schreef meerdere kinderboeken, waaronder de succesvolle serie *Timo en de oppasninja*.

GARCÍA MÁRQUEZ EN DE HONEYMOONQUIZ

García Márquez en de Honeymoonquiz in het kort:

Lisa Boersen is de dochter van een Nederlandse vader en een Dominicaanse moeder. Ze groeide op in het land van haar vader, maar haar wereldbeeld is ook gevormd door de verhalen die haar moeder haar altijd vertelde. Verhalen over oma's en overgrootmoeders, opa's en overgrootvaders – kleurrijke personages die je hart veroveren en je bijblijven, zoals ze Lisa Boersen bijbleven en haar gids zijn in het leven. Nu zij zelf kinderen heeft, staat ze voor de vraag welke verhalen zij aan hen wil doorgeven. In *García Márquez en de Honeymoonquiz* zoekt ze naar antwoorden – in de verhalen van haar moeder. Wat vertellen ze over veerkracht en verzet? Over klasse, geloof, of wat het betekent om 'thuis' te zijn? De lezer reist mee, door de tijd en door de Dominicaanse Republiek. Met precisie en humor verbindt Lisa Boersen oude familie-verhalen aan persoonlijke anekdotes en maatschappelijke beschouwingen. Het resultaat is een rijke essaybundel, die laat zien hoe het kan zijn om met meer culturen op te groeien, maar die vooral doet beseffen hoezeer we allemaal gevormd worden door onze verhalen.

HOE VERHALEN
ONS VORMEN

‘Een warmhartig boek over leven in Nederland en je herkennen in de ander, dat barst van het gevoel dat er meer mogelijk is dan we denken.’

– Wieteke van Zeil

GARCÍA MÁRQUEZ EN DE HONEYMOONQUIZ

Tot ik eind jaren '90 als twintiger voor mijn studie naar New York toe ging, zou ik hebben gezegd dat ik geen feministische opvoeding had gekregen. Júíst niet. Het woord 'feministisch' viel nooit bij ons thuis. Ook kreeg ik zonder tegenwerping al het meisjespeelgoed dat ik wenste: van Barbie met haar roze cabrio tot het theeserviesje of een bezemset. Lego heb ik misschien wel eens gekregen, maar in ieder geval nooit aangeraakt. In de lange, wijde leren jas die ik als tiener droeg, vond mijn moeder mij een wandelend tentje want 'zo zag je niks van je figuur'. Ik herinner me hoe een vriendin van mijn moeder uit Curaçao zich zelfs eens beklagde dat ze zich in Nederland zo geslachtsloos kon voelen. Alsof mannen en vrouwen in elkaar waren overgegaan tot één en dezelfde massa en daardoor alle zindering verdwenen was. In een tijd dat feminisme in Nederland nog geladen was door beelden van Dolle Mina's en brandende bh's, kreeg ik een opvoeding die daar in mijn beleving haaks op stond. Mijn moeder liet het me juist weten als ik mijn lippenstift bij moest werken omdat ik anders geen kleur had in mijn gezicht.

Maar na mijn tijd in New York keek ik met een nieuwe blik naar mijn Nederlands-Dominicaanse opvoeding en vond die toch behoorlijk feministisch. En inmiddels, nu feminisme in de 21e eeuw zoveel nieuwe beelden en associaties kent, zie ik hoe mijn moeder weliswaar zelden sprak over femi-

nisme maar des te meer over vrouwen, hun kracht en de ruimte die hen toekomt – en in het verlengde daarvan de ruimte die er is voor eenieder die afwijkt van een norm. Al gebeurde dit zo natuurlijk en terloops dat ik pas in New York doorhad hoezeer het mijn denken had bepaald.

Ik ging naar New York om daar veldwerk te doen voor mijn studie antropologie. In Washington Heights wilde ik tweede generatie Dominicaanse vrouwen interviewen. Washington Heights ligt in het noorden van de stad, direct naast Harlem, en kent een grote populatie Dominicaanse migranten. Mijn onderzoek ging over de rol van etniciteit bij 'daten', het zoeken naar potentiële partners, mannen in dit geval. Elke migrantengroep heeft opvattingen over wie met wie mag gaan, al dan niet expliciet. Die opvattingen zijn van grote invloed op de manier waarop komende generaties zich in een samenleving ontwikkelen.

In de praktijk betekende het dat ik een half jaar lang met veel jonge vrouwen over mannen sprak. Het ging over rolpatronen, wederzijdse verwachtingen en de opvoeding van Dominicaanse mannen en vrouwen. Wat meer dan eens terugkwam in de gesprekken: vrouwen die zich niet hielden aan de rollen die ze toebedeeld kregen in een machismo-cultuur, kregen het verwijt zich 'Amerikaans' te gedragen en hun achter-

grond te vergeten. Een vergeten waarin het verraad doorklonk. Het was een verwijt dat pijn deed: geen van de meisjes die ik sprak had de wens om te breken met hun Dominicaanse achtergrond, maar bijvoorbeeld wél de wens om piloot te worden in plaats van stewardess. Dat zo'n wens als on-Dominicaans kon worden gelabeld, vond ik schokkend en onder de gordel. Maar vooral: het was voor mij nieuw. Mijn beeld van de rollen die Dominicaanse mannen en vrouwen innamen was anders dan die van veel meisjes die ik sprak. En dus ook wat je on-Dominicaans zou kunnen noemen.

Ik herinner me hoe ik na zo'n gesprek mijn broertje opbelde. Hij was toen nog een tiener. 'Dominicaanse vrouwen worden onderdrukt,' zei ik tegen hem, want daar was ik inmiddels van overtuigd.

Mijn broertje begon te lachen. Hij was even stil. 'Je maakt een grapje,' zei hij toen. 'Nee,' zei ik.

'Dominicaanse vrouwen onderdrukken,' zei mijn broertje oprecht, 'dat lukt je toch nooit?'

Een opmerking waar ik vaak nog aan terugdenk. Het lijkt me de omschrijving van een groots ideaal: 'Vrouwen onderdrukken? Hahaha! Dat lukt je nooit!'

Natuurlijk was die gedachte naïef, toch snap ik het wel. Mijn broertje en ik zijn opgegroeid in een Nederlands dorp waar buiten onze moeder geen andere Dominicanen waren. Ons beeld van Dominicaanse vrouwen werd bepaald door alle verhalen die mijn moeder vertelde over onze familie en door de vrouwen die we ontmoetten tijdens familiebezoek: Dominicaanse tantes, nichten, onze oma.

Voor ons waren die vrouwen de Dominicaanse norm: hoe zij waren, was hoe het daar ging. Pas later besepte ik hoezeer de vrouwen in onze familie juist niet de norm belichaamden. En hoe de verhalen die onze moeder ons zo vaak vertelde – over onze overgrootmoeder Yiya, onze oma Maria – nooit zonder boodschap waren. Dat het mijn broertje en mij slecht lukte om 'Dominicaanse vrouwen' te verbinden aan 'onderdrukking' was niet vanzelf zo gegaan. Meer dan een feitelijk beeld van de wereld gaf mijn moeder met haar verhalen een beeld mee van hoe je in die wereld leven moet. Ik denk niet dat zij dit heel bewust heeft gedaan. Ik denk wel dat het goed heeft gewerkt. Zo goed dat mijn broertje en ik daadwerkelijk konden denken dat je Dominicaanse vrouwen niet kunt onderdrukken omdat ze (we!) daarvoor veel te krachtig zijn. Misschien niet de waarheid, maar *empowering* is het wel.

Mijn moeder heeft mij vaak verteld over de hechte band die mijn oma Maria met haar schoonmoeder Yiya had – mijn overgrootmoeder. Mijn oma Maria werd honderdtwee, oud genoeg om allebei mijn zoons nog haar zegen te kunnen geven, maar mijn overgrootmoeder Yiya heb ik nooit gekend. Ik heb zelfs nooit een foto van haar gezien. Toch voelt ze dichtbij. Misschien omdat Yiya aan mijn oma heeft beloofd dat ze na haar dood altijd voor de kinderen en kleinkinderen van mijn oma zou zorgen. Dus ook voor mij. Ik vind het een geruststellende gedachte dat mijn overgrootmoeder over mij waakt. Of dat echt kan, weet ik niet, maar ik voel weinig noodzaak om een prettig gevoel te ondergraven.

Mijn moeder omschrijft Yiya als een vrouw die een bontje droeg in de tropen, zo'n vossje dat je drapeert om je nek. 'Een bontje!' zegt mijn moeder, met ongeloof en bewondering. 'Een bontje, en dat in die hitte!' Het is het beeld van een Dominicaanse die zich conformeerde aan het witte, koloniale ideaal van die tijd. Maar dat is niet waarom mijn moeder haar zo omschrijft. Het bontje van Yiya laat niet alleen zien hoe chic Yiya was, hoe elegantie haar wezen bepaalde. Het is vooral een uitdrukking van haar uithoudingsvermogen: iemand die bont kan dragen in de tropen is echt niet klein te krijgen. Het bontje van Yiya toont haar stammina en kracht.

Bovendien was ze heel eigenzinnig. 'Drie of vier keer getrouwd en gescheiden en dat in die tijd,' zegt mijn moeder altijd. 'Die vrouw trouwde maar raak, toen niemand nog durfde te scheiden.' En hoewel ik Yiya nooit heb gezien, zie ik haar wel voor me. Een mooie vrouw, waar zoveel mannen mee wilden trouwen. Een lange jurk, een bontje. Kin omhoog. Elegant en bijdehand.

Hoe mijn oma eruitzag, hoeft mijn moeder mij niet te vertellen. Ik weet hoe mijn oma eruitzag. Mijn oma was licht, ze had de kleur van karamel. Een fijn neusje en smalle lippen. De dikke lippen in de familie – ook die van mij – komen van mijn opa. Ze lachte vaak. Ergens in de zak van haar jurk zat altijd een pakje sigaretten want mijn oma rookte de hele dag door, zij het zonder te inhaleren. Ze trok aan haar sigaret en blies de rook direct weer uit. Mijn oma heeft tachtig jaar gerookt om na haar honderdste met schone longen te sterven.

'Mijn moeder maakte het niet uit hoe ze eruitzag,' zegt mijn moeder. 'Toen ik nog kind was, droeg mijn moeder vaak een dus-

ter, zo'n duster van een filmster. Zo eentje met een lange sleep erachter. Met die duster liep ze dan door haar tuin om de planten water te geven. Die hele sleep zat altijd vol met aarde en vlekken, maar dat kon haar niet schelen.' Ik zie een jonge versie van mijn oma voor me in haar tropische tuin, mijn oma Maria. Met een smoezelige sleep, een gieter, een sigaret, terwijl ze ergens hard om moet lachen.

Ik denk dat mijn oma en haar schoonmoeder ergens op elkaar leken. Dat ze iets in elkaar herkenden, qua temperament, en elkaar daardoor ook graag mochten. Maar hun sterke band had een andere oorzaak. Dat kwam door wat er gebeurde toen mijn opa op een dag een maîtresse bleek te hebben.

Het is een verhaal dat mij vaak is verteld. Een verhaal waar ongetwijfeld meerdere versies van bestaan, afhankelijk van wie je ernaar vraagt, maar dit is de versie die ik hier op zal schrijven, want dit is hoe het mij is verteld.

Dat mijn opa na een paar jaar huwelijk een affaire had, was niet heel ongebruikelijk – nog steeds niet, denk ik. Tenminste: voor mannen. Het antwoord van mijn oma daarop was dat wel. Ze vroeg een scheiding aan.

Mijn opa hield nog van mijn oma, hij smeekte haar om bij hem terug te komen. Maar mijn oma hield haar poot stijf. Dat hij de relatie met zijn maîtresse direct had verbroken, maakte niet uit. Hij moest gaan. Mijn opa ging wonen in een pension.

'Toen gebeurde er een ramp,' zegt mijn moeder, want de echte ramp bleek nog te komen. 'Niet lang daarna bleek mijn moeder zwanger.'

Zwanger zijn van je ex is op zichzelf al vrij

rampzalig. Maar in dit geval was het nog veel erger, legde mijn moeder uit. Het zou Maria tekenen als gevallen vrouw. Maria was tenslotte bij haar man weggegaan om een paar weken later zwanger te blijken. Zij was schijnbaar degene die vreemd was gegaan. Een ontrouwe vrouw was een gevallen vrouw. Een wandelend schandaal. Ze zou nergens nog op respect kunnen rekenen.

‘Maar,’ zegt mijn moeder, met haar vinger in de lucht. ‘Toen greep Yiya in! Yiya pakte haar spullen, nam een koets en vertrok naar het huis van Maria in Santiago. “Ik weet dat mijn zoon fout zat en niet jij, Maria,” zei ze, “en dat zal ik de wereld laten weten.” Yiya trok bij Maria in om haar te helpen tijdens de zwangerschap en de kraamperiode met de baby. Dit was de gedachte: als een moeder zich solidair toont met haar schoon- dochter en zo duidelijk partij kiest tegen haar zoon, dan is voor iedereen duidelijk dat die man fout zat. Anders zou een moeder nooit zoiets doen.

Mijn opa moest toekijken hoe zijn ex-vrouw en zijn moeder daarna samen een afhaal- restaurantje begonnen. Mijn oma wilde geen cent meer van haar man aannemen, ook al drong mijn opa daarop aan.

Na een jaar vertrok Yiya weer naar haar eigen huis, en nog een jaar later nam mijn oma mijn opa toch weer terug. Ze hield nu eenmaal van hem. Dat denk ik, want ook daar zijn verhalen over: de tijd dat ze waren gescheiden, maar elkaar toch niet los konden laten. Dus ik denk dat mijn oma niet wegging bij mijn opa door een gebrek aan liefde, maar om duidelijk te maken dat hij niet zo met haar om mocht gaan. En als hij dat toch zou doen, zij stappen zou zetten waar andere vrouwen destijds misschien voor terug zouden deinzen, maar mijn oma niet.

Dit verhaal over Yiya en mijn oma is me vaak verteld, zoals er veel verhalen zijn die me vaak zijn verteld. Zonder dat ik me ervan bewust was, gaven die verhalen een ijkpunt mee. Een norm, dat wat ik normaal vind. Want elk verhaal kent een boodschap en dit is de boodschap die ik keer op keer kreeg: wij zijn vrouwen die voor onszelf opkomen. Wij zijn niet bang. Het is belangrijk om je grenzen aan te geven. En als je geen geld hebt, begin je gewoon een afhaalrestaurant. Geld is nooit een reden om bij een man te blijven.

Pas in New York besepte ik dat niet iedere Dominicaanse vrouw met deze ideeën is opgevoed. Maar de belangrijkste les was misschien nog wel dat jij, zelf, over je eigen leven gaat. Dat je af mag wijken van de sociale norm: dat je vier keer mag trouwen en vier keer mag scheiden en toch onze liefde zult ontvangen, want over Yiya en mijn oma werd nooit met afkeuring gesproken, altijd met trots.

Of de vrijgevochten houding van Yiya en mijn oma voortkwam uit de bewuste overtuiging dat vrouwen zelf mogen bepalen of ze willen scheiden of niet, weet ik niet. Het kan ook zijn dat ze simpelweg niet anders konden. Dat hun vrijgevochten houding het resultaat was van een karakter dat zich nu eenmaal slecht laat bedwingen. Elke tijd, elke samenleving kent ze wel: mensen die zich niet in hokjes laten duwen, die dwars op de tijd en de heersende mores hun eigen pad bewandelen, autonoom, voortgestuwd door wat voor innerlijke kracht dan ook. In ieder geval een kracht die sterker is dan de druk om je aan te passen. Maar dit is wat ik weet: met dat karakter en door hun hande-

len hebben Yiya en mijn oma voor al hun vrouwelijke nakomelingen extra ruimte gecreëerd. Door te doen wat ze wilden, lieten ze zien dat dat kon. Wat wij kunnen, wat wij mogen. Welke ruimte ons toekomt. Want ik denk niet dat het toeval is dat de oudste dochter van mijn oma een van de eerste vrouwelijke artsen werd van de Dominicaanse Republiek. Ook de andere dochters zouden studeren – mijn opa en oma kregen uiteindelijk zes dochters en vier zonen. Het waren dochters die zichzelf konden onderhouden als hun huwelijk stukliep, wat bij een aantal van hen gebeurde. Al was een gescheiden vrouw in die tijd niet meer zo wereldschokkend als dat in de generaties ervoor was geweest.

Mijn broertje en ik kenden onze Dominicaanse tantes als werkende vrouwen met carrières en eigen hypotheeken. Aanwezig, druk, hard lachend, zelfstandig, eigenzinnig: in de ervaring van mijn broertje en mij waren Dominicaanse vrouwen van het type waar je niet omheen kon. In de kleine, Dominicaanse biotoop waarin we opgroeiden, een biotoop waarin mijn familie de norm was, was vrouwenonderdrukking voor ons een moeilijk voorstelbaar idee.

Als feminisme bepaalde structuren in de maatschappij wil veranderen, dan kan ik zeggen: over structuurveranderingen ging het niet bij ons thuis. Maar mijn overgrootmoeder en oma, mijn moeder en mijn tantes hebben de structuur van de maatschappij wél veranderd. Ze stonden niet op barricades, ze schreeuwden niet met een vuist in de lucht, ze verkondigden geen en-

kele feministische revolutie. En tegelijkertijd traptten ze allerlei barrières omver waardoor de vrouwen om hen heen heel veel meer ruimte kregen. In ieder geval de ruimte in hun hoofd om te mogen willen wat ze willen en dat na te mogen streven.

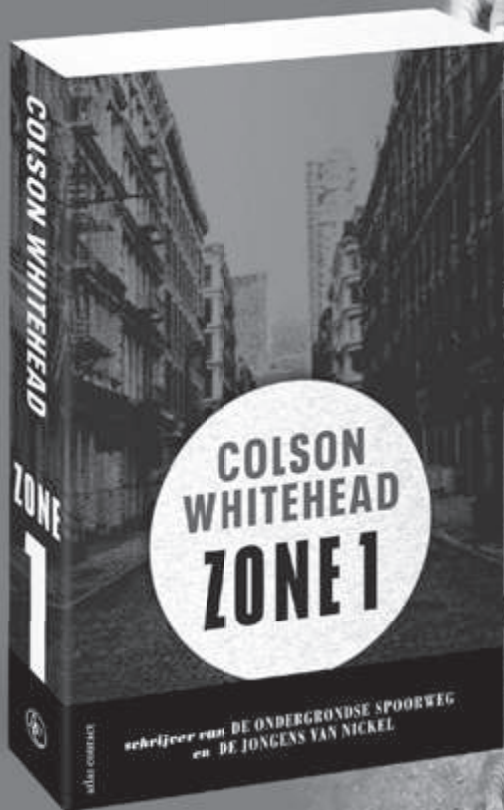
Want dat is waar het mee begint. Toen ik in New York mijn interviews afnam, bleek dat het veel jonge vrouwen die ik sprak veel moeite had gekost om hun ‘niet-Dominicaanse’ of ‘niet-vrouwelijke’ ambities te kunnen zien als een reële mogelijkheid voor zichzelf. Dat wat ze wilden ook echt zou kunnen. Dat het voorstelbaar was.

Het vereist natuurlijk creativiteit, durf en bravoure om een droom na te jagen die je nog nergens om je heen bevestigd hebt gezien (een zwarte vrouw als piloot). Het lijkt me een essentieel onderdeel van emancipatie: dat je ervan uit kunt gaan dat de wereld er ook is voor jou, dat je evenveel rechten hebt als ieder ander op wat voor plek dan ook. Dat je niet bij voorbaat je dromen alvast beperkt, anticiperend op alle verwachte weerstand. Het was in die tijd, in New York, dat ik besepte dat ik zelf mijn vrouw-zijn nooit als beperking had gezien bij mijn toekomstdromen. Want ik had Yiya en mijn oma. Ik had mijn oudste tante die een van de eerste vrouwelijke artsen was in de Dominicaanse Republiek. Zij waren de realiteit waarin ik was opgegroeid. Een realiteit waarin iets dat nog niet is voorgekomen wel voor jou bestemd kan zijn.

Dit boek verschijnt in november

**'Als je op het
punt staat om
één zombie-
roman te lezen,
zorg dan dat het
deze is.'**

– The Wall Street Journal

MARJA VUIJSJE

Foto: © Jelmer de Haas

Marja Vuijsje (1955) is schrijver van een klein en bejubeld oeuvre. De biografie *Joke Smit* werd genomineerd voor de Libris Geschiedenis Prijs, de Erik Hazelhoff Biografieprijs en de AKO Literatuurprijs; *Ons kamp* voor de Libris Geschiedenis Prijs en de Gouden Boekenuil, en *Het rijbewijs van Nematollah* voor de E. du Perronprijs. Ook schreef ze *Oude dozen. Een min of meer feministische leesgeschiedenis* en *De kleine De Beauvoir*.

VOLGEND JAAR IN TEHERAN

***Volgend jaar in Teheran* in het kort:**

Al jaren reist Marja Vuijsje naar Iran en bezoekt er vrienden. In *Volgend jaar in Teheran* verweeft ze reisverslag, geschiedschrijving en persoonlijke bespiegeling. Reizend door het mooie en complexe land is het bewogen verleden van Vuijsjes eigen familie nooit ver weg. Wanneer ze met een vriendin jeugdfoto's bekijkt, hangt er een geur van schaamte in de lucht die doet denken aan de keren dat in Vuijsjes ouderlijk huis vooroorlogse foto's op tafel kwamen. Invoelend, met milde zelfspot en precisie verweeft Vuijsje in *Volgend jaar in Teheran* grote en kleine levenslijnen die in botsing komen, langs elkaar heen scheren of elkaar raken: de jongere en oudere generaties, Iran en Israël, de islam en het jodendom, identiteitsmythen en de geschiedenis, die altijd aanwezig is in het heden.

Over Ons kamp:

‘Een fenomenaal boek, veel meer dan een familiechroniek. Het is ook een cultuur- en ideeëngeschiedenis, een sociologie van de joodse emancipatie en een psychologisch portret van de overlevenden.’

♦♦♦ – NRC Handelsblad

LITERAIR REISVERHAAL,
GESCHIEDENIS
EN PERSOONLIJKE
BESPIEGELINGEN

VOLGEND JAAR IN TEHERAN

بنی آدم اعضای یکدیگرند
که در آفرینش ز یک گوهرند
چو عضوی به درد آورد روزگار
دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بی غمی
نشاید که نامت نهند آدمی

BANI ADAM

De mensen zijn als leden van één lijf,
Geschapen zijn zij uit dezelfde kern.
Als één lid door het leven wordt gekwetst,
laat dit de anderen niet onberoerd.
Word je door andermans leed niet geraakt,
je bent de naam van mensenkind niet
waard.

- Uit: *De rozentuin*, vertaald door J.T.P. de
Bruijn. Bulaaq, 2005

Tot nu toe is het er niet van gekomen samen met mijn Iraanse vriendin Laleh de tombe van Saadi te bezoeken. Zij verlaat Teheran zelden sinds ze belast is met de zorg voor haar vader. Ruim een halfjaar nadat we samen *sizdah bedar* doorbrachten, loop ik er weer eens in mijn eentje rond. Als ik haar bel vanuit de tuin met Saadi's praalgraf, biecht ze op dat zij daar al bijna vijftien

jaar niet meer is geweest. Ze zegt het beschaamd, alsof haar bekentenis afbreuk doet aan haar kennis van Saadi's werk. Omgekeerd word ik overvallen door *gêne* over mijn gedweep met de *Aramgah-e Sa'di*. In het afgelopen decennium stond ik vaker in het mausoleum van Saadi in Shiraz dan aan het graf van mijn vader op de Joodse begraafplaats in Muiderberg.

Ik troost mezelf met de gedachte dat het Nathan Vuijsje niks uitmaakt waar ik aan hem denk, net zomin als het Saadi iets kan schelen dat hij ook in mij voortleeft. Ze zijn allebei hartstikke dood, en mijn vader is dicht onder mijn huid blijven zitten dan ik had verwacht of gehoopt toen ik me in zijn laatste levensjaren bezwaard voelde als ik ver bij hem vandaan was. Om de haverklap hoor ik hem tegen me aan praten. 'Laat mij nou toch even mijn hart luchten,' is nog altijd het refrein, en dan zie ik hem voor me zoals hij was toen hij nog redelijk vitaal was, of ik nou in Amsterdam ben, in Jerusalem, in Teheran, of hier in het hartland van het oude Perzië een bezienswaardigheid bezoek.

Er zijn nu nog minder buitenlandse vakantiegangers dan de vorige keer dat ik in Iran was. De busladingen die uitzwermden rond de grote toeristische trekpleisters toen het nucleair akkoord tussen Iran en de permanente leden van de VN-Veiligheidsraad duurzaam en veelbelovend leek, zijn teruggebracht tot overzichtelijke proporties.

Wie het nog wel aandurft naar het land van de ayatollahs te komen slaat Saadi vaak over.

Vanwege de romantische sfeer gaan toeristen liever naar de tombe van Hafez, en één dooie dichter vinden ze vaak wel genoeg.

De stilte in de lang geleden aangelegde tuin met Saadi's laatste rustplaats is weldadig en treurig tegelijk. Het geringe aantal bezoekers lijkt symbool te staan voor het gevoel van isolement onder de inwoners van Iran. Alleen het enthousiasme bij de verkopers van fraai geïllustreerde uitgaven van *De rozentuin*, *De boomgaard* en andere bundels van Saadi lijkt onaangetaast, zij het dat er enige radeloosheid doorklinkt in de manier waarop ze de aandacht proberen te vangen van het handjevol dagjesmensen in de tuin.

Bij de tombe zelf zit een geüniformeerde bewaker onderuitgezakt te suffen, op een armloze kantoorstool naast een van de vier in donkerblauwe muurstenen gekalligrafeerde gedichten die Saadi omringen en die vrijwel niemand kan ontcijferen omdat de leesbaarheid van de woorden is opgeofferd aan de sierlijkheid van de letters. Als ik binnenkom veert hij op en zet zichzelf in de houding van onkreukbare ordehandhaver. Per slot van rekening is het zijn taak de plichtigheid van deze plek te waarborgen.

Aangezien er verder niemand is begint hij mij nauwlettend in de gaten te houden, vooral als ik foto's maak van een enigszins angstig geschilderd vogeltje tussen de bloemen op de zoetelijk gedecoreerde tegelwand tegenover zijn uitkijkpost. Om mijn ongemak met zijn aandacht voor mijn doen en laten te maskeren knoop ik een gesprek met hem aan. Of het niet saai is daar de hele dag te zitten nu er zo weinig aanloop is, wil ik weten. Even lijkt zijn waakzaamheid nog toe te nemen. Zijn ogen schieten spiedend alle kanten op voordat hij begint te antwoorden en blijkt te kunnen glimlachen.

Hij beaamt dat zijn werkdagen de laatste tijd erg lang duurden. 'Maar ik doe het graag voor hem,' zegt hij met een teder gebaar naar de marmeren kist met Saadi's stoffelijk overschot. 'Hij is een vader van ons allemaal.' Het klinkt alsof hij het meent en dat doet me goed, want de kalmte om ons heen maakt me weekhartig.

Dat Saadi is begraven in de tuin waar hij zijn laatste jaren doorbracht spreekt steeds weer tot mijn verbeelding, ook al omdat de bomen, struiken en bloemen die hem omringden voortkwamen uit een stuk grond waar al een luthof was ten tijde van de Sassanidische koningen die voor de inlijving van Iran bij het Arabisch-Islamitische kalifaat ruim vier eeuwen lang over het Perzische rijk regeerden. Kuierend langs de cipressen, dennen, sinaasappelbomen, rozenstruiken en bougainvillea voel je je opgenomen in een eindeloze cyclus van ontluiken, groeien, bloeien, verdorren, afsterven en opnieuw tot wasdom komen. Het verzoent me met mijn vergankelijkheid en brengt de illusie van eeuwige vrede op dit stukje van het Midden-Oosten.

De eerste keer dat ik hier was ontmoette ik een jeugdige adept die ervan overtuigd was dat Saadi's tombe sinds zijn dood in 1292 zonder onderbreking dienst had gedaan als sereen bedevaartoord voor Iraniërs van alle gezindten. Dat was te mooi om waar te zijn. Rondom Saadi's resten is heel wat gehakt, gebeiteld, gesloopt en nieuw opgebouwd.

Kort na zijn overlijden liet een Mongoolse hotemetoot het eerste praalgraf verrijzen om de dichter te eren. Dat bouwwerk werd in de zeventiende eeuw het slachtoffer van religieuze zuivering, in een periode waarin Saadi's poëzie in de ban was gedaan en de

toenmalige heersers voornamelijk subsidie verstrekten voor rouwgedichten waarin het martelaarschap van imam Hosein – de belangrijkste sjiitische heilige – werd verheerlijkt.

Een en ander speelde zich af in de tijd waarin joden onrein waren verklaard en een duidelijk zichtbaar – geel! – merkteken moesten dragen. Het destijds regerende koningshuis der Safavieden had de sjiitische Islam omarmd om van het in deelrijkes uiteengevallen Iran één land met één identiteit te maken. Ze deden wat machthebbers vrijwel altijd doen als ze hun macht consolideren met het decreteren van een waar geloof: korte metten maken met gelovigen van andere pluimage, waarbij de joden ook in dit geval dienst deden als uitverkoren zondebok.

Gedwongen bekingen en moordpartijen op joodse, zorastrische, en al te geloofstrouwe soenitische Iraniërs waren geen uitzondering. Dat Iran vanaf de komst van de Arabieren een overwegend soenitisch land was geweest moest zo snel mogelijk worden vergeten dan wel ontkend. Saadi werd afgeschilderd als een foute soenniet en zijn tombe met de grond gelijk gemaakt.

Een eeuw later lagen zijn overblijfselen alweer in een mooi, twee verdiepingen tellend mausoleum, met aan weerszijden kamers waar bezoekers konden zitten. Voor Karim Khan, de nieuwe koning van een nieuw koningshuis was Saadi wat hij voor alle volgende Iraanse heersers zou blijven: een bron van nationale trots. Wie dat wilde benadrukken gaf opdracht tot restaureren en verfraaien van het praalgraf.

Sinds 1952 ligt Saadi in het met veel turquoise uitgevoerde gebouw dat in opdracht van de laatste sjah werd ontworpen door

een Franse architect. De koepel boven de tombe geeft het monument de uitstraling van een gewijde plaats, en dat is het ook.

Als ik na een ommetje door de tuin thee zit te drinken in het kleine etablissement bij de ondergrondse vijver waarin je muntjes kunt gooien om geluk af te dwingen, komt mijn vader weer eens opzetten. Ik zie hem loeren naar het veel te grote stuk chocoladetaart dat ik erbij heb gekregen en waarvan zeker de helft zal overblijven. Bijzonder is dat niet. Nathan Vuijsje is vaak aanwezig als ik eet, vooral als mijn maag bij voorbaat protesteert tegen groot uitvallende porties. ‘Lust ik dat?’ vraagt hij als het iets is dat hij niet kent, en dan knik ik even, want mijn vader lustte bijna alles.

Chocoladetaart kon hij in onwaarschijnlijke hoeveelheden verorberen, net als boterkoek, gemberbolussen en toetjes met slagroom. En dat dan nadat hij zich ook al tegoed had gedaan aan een grote stapel boterhammen of een overvloedig bord avondeten. Volgens hem was dat compensatie voor een armoedige jeugd in een van de sloppen van de oude Amsterdamse Jodenhoek, en de ontberingen van de kampen. In rap tempo dooretend herinnerde hij altijd even aan de bedorven koolsoep waarop hij Auschwitz en Dachau had overleefd. Dat deed hij zo vaak dat niemand meer naar hem luisterde, net zomin als naar zijn opmerkingen over de trainers van Ajax, de verschraling van de verzorgingsstaat onder Wim Kok, de teloorgang van links in Israël, en de gebrekkige kookkunsten van een van zijn schoonzusters.

Terwijl ik me zit af te vragen of de uitbater beledigd zal zijn als ik zijn gebak grotendeels onaangeroerd laat, begint mijn vader

over iets anders dat hij kwijt moet. Of nou, ja iets anders. Hij moet en zal nog even zijn hart luchten over het lot van de zeventiende-eeuwse joden van Iran, en over het gele stukje stof waarmee ze zichzelf kenbaar moesten maken. Sinds ik daarover begon, is het hem net zo dwars gaan zitten als de Kruistochten, de Spaanse inquisitie, de pogroms in Oost-Europa, en alle andere voorbeelden van uit de hand gelopen antisemitisme die voor joodse Nederlanders van zijn generatie tot aan de Tweede Wereldoorlog griezilverhalen van heel ver weg waren, en na '40 -'45 voeding gaven aan de argwaan waarmee hij de buitenwereld bezag.

Even denk ik aan Abbas I, de legendarische en pragmatische koning die tussen 1588 en 1629 vanuit Isfahan regeerde. Hij paarde de handhaving van allerlei antisemitische regels aan het massaal binnenhalen van joodse ambachtslieden. Samen met de door hem naar zijn residentie verplaatste Armeense christenen – onder wie beroemde architecten – maakten de uit Georgië afkomstige joden van Isfahan de mooiste stad van het land. Zowel in Isfahan als in Shiraz kun je nazaten tegenkomen van deze gedwongen migranten uit het zuidelijk deel van de Kaukasus. Ze dragen een geschiedenis met zich mee waarin periodes van vervolging en periodes van tolerantie elkaar afwisselden.

Mijn vader heeft geen belangstelling voor de paradoxen in de joodse geschiedenis van Iran.

Het sterkt hem in zijn achterdocht tegen de inwoners van de Islamitische Republiek dat er ook in Iran pogroms waren. Zijn commentaar is non-verbaal. Aan het bekende wegwerpgebaar met zijn rechterhand heb ik genoeg om te begrijpen wat hij zeggen wil:

‘Zie je wel, die Iraniërs van jou zijn ook al niet te vertrouwen.’

Hij kijkt erbij met de oogopslag van iemand die ervan geniet dat zijn weerzin tegen Iran van bewijsmateriaal is voorzien, alsof hij voorafgaand aan zijn verschijning bij mijn tafeltje met lekkers een onderonsje heeft gehad met rechtsdraaiende Israëladepthen die Iran dolgraag afschilderen als het nieuwe nazi-Duitsland aan de vooravond van de Endlösung der Judenfrage.

Dat laatste zou mijn vader nooit gedaan hebben. Alle vergelijkingen met de Shoah – ook die van Israëlsche regeringsleiders en hun fans – deed hij af met naar beneden getrokken mondhoeken en een zacht doch belist ‘Nebbisj’.

Het neemt niet weg dat hij de antizionistische retoriek van de heersende ayatollahs en het ‘dood aan Israël’ van regimegetrouwe schreeuwlelijken meer invloed op de Iraanse inborst toedicht dan de universele wijsheden van Saadi.

‘Weten ze hier eigenlijk wel dat jij een joodse vader hebt?’ is de vraag die hem op de lippen brandt als ik aanstalten maak nog een rondje door Saadi's tuin te lopen. Het is een vraag waarmee hij altijd op de proppen komt als ik me onder vreemden begeef. Dat is begonnen toen ik nog kind was en bij buurtgenootjes ging spelen van wie hij de ouders niet kende. Voor alles was en bleef hij Amsterdammer, maar het Amsterdam waarin ik opgroeide was na de oorlog niet meer de stad waarin hij argeloos joods was geweest. Het leek erop dat hij in feite nooit meer helemaal was ingeburgerd in een Mookum dat grotendeels was ontdaan van haar joodse bevolking. In elk geval vond hij het raadzaam mij behoedzaamheid bij te bren-

gen ten opzichte van mensen zonder joodse ouders.

Het probleem werd zo'n beetje opgelost toen ik voor mijn achtste verjaardag van mijn lievelingstante een zilveren kettinkje met Davidster – een mogen Dovid, zoals wij zeiden – kreeg. Een fraai cadeau vond hij, en handig was het ook, want je kon er antisemieten mee detecteren. Wie met een blik op het sieraad rotopmerkingen maakte moest ik verder ontwijken.

Als ik hem daar later aan herinnerde ontkende hij bij hoog en bij laag dat hij mijn mogen Dovid had beschouwd als defensiemateriaal. 'En trouwens, als ze even naar die Jiddische neus van jou hadden gekeken wisten ze genoeg.'

Dat kettinkje ben ik samen met andere sieraden kwijtgeraakt bij een inbraak in mijn woning. Had het nog wel in mijn bijoutelielaatje gelegen dan had ik mijn afkeer van het dragen van identiteits-versmallende emblemen vast niet overwonnen om er juist in Iran mee te pronken. Ook in Iran maak ik er echter geen geheim van dat ik in min of meer Joodse kring ben grootgebracht als iemand daarnaar vraagt. Dat gebeurt regelmatig. In Iran willen ze minstens zo vaak als in Israël weten of je joods, christelijk, islamitisch of iets anders bent waar een hogere macht bij komt kijken, en net als in Israël

kun je ruzie krijgen als je zegt dat er in jouw beleving geen god bestaat. Om niet al te veel te liegen heb ik er een gewoonte van gemaakt iets te mompelen over 'joodse afkomst', en slechts flauwtjes bezwaar te maken als mijn gesprekspartners daaruit concluderen dat ik mij aan alle Mozaïsche wetten houd.

'Dat is heel gevaarlijk,' vindt mijn vader in navolging van mijn Israëlische broer. Mijn broer vindt het zo griezelig dat zijn – in zijn ogen nog altijd kleine – zusje regelmatig in het land van de mollahs verblijft dat ik niet meer tegen hem zeg wanneer ik ga.

Tot nu toe is het mij niet gelukt hem te doen begrijpen waarom ik hier steeds weer kom. Naast de redenen waarom bijna iedereen graag terugkeert naar Iran – de schoonheid van het land, de interessante cultuur, de indrukwekkende geschiedenis, de vriendschappen die er als vanzelf ontstaan – speelt mee dat ik me er senang voel omdat ik er zonder knagende eenzaamheid de toeschouwer kan zijn die ik in wezen ben. In Iran ben je buitenstaander zonder je een rareiteit te voelen.

De gesprekken die ik er heb over Jodendom en Israël doen daar niets aan af.

Dit boek verschijnt op 20 oktober

**'Een meesterwerk, nu
al een tijdloze roman.'**

- Die Zeit

Iedereen zwijgt over iets anders

KÜBRA GÜMÜŞAY

Foto: © DPZCapital Headshots Berlin

Kübra Gümüşay (1988) is een van de invloedrijkste intellectuelen en activisten van Duitsland. Haar werk richt zich op sociale rechtvaardigheid en het publieke debat en ze is de oprichter van verschillende bekroonde campagnes tegen racisme en seksueel geweld. In 2018 stond ze op de Europese '30 Under 30'-lijst van Forbes. *Spreken en Zijn* verschijnt ook in Italië en Engeland.

SPREKEN EN ZIJN

***Spreken en Zijn* in het kort:**

Dit boek volgt een verlangen: naar een taal die mensen niet tot categorieën reduceert. Naar een manier van spreken die mensen in staat stelt te bestaan in al hun verscheidenheid. Naar echt gemeenschappelijk denken in een wereld vol polarisatie. Als schrijfster en activiste zet Kübra Gümüşay zich in voor gelijkheid en dialoog op gelijke hoogte. In dit zowel scherpe als sprankelende debuut onderzoekt ze hoe taal ons denken vormt en onze politiek bepaalt. *Spreken en Zijn* laat zien hoe individuen onzichtbaar worden wanneer zij altijd als lid van een groep worden gezien – en alleen als zodanig worden gevraagd zich te uiten. Hoe kunnen mensen – in een tijd van steeds hardere en haatdragendere taal – beter met elkaar communiceren? Gümüşay daagt ons uit om ons taalgebruik opnieuw te onderzoeken, want onze taal vormt onze wereld.

HOE TAAL ONS
BEPERKT EN BEVRIJDT

SPREKEN EN ZIJN

DE KLOOF IS POLITIEK

*What I began to see (...) is that it is experience which shapes a language;
and it is language which controls an experience.*

James Baldwin

*Nooit zal dus deze taal, de enige die ik onder deze omstandigheden
bestemd ben te spreken, voor zover ik in leven en in dood kan spreken,
nooit – begrijp je – zal deze enige taal de mijne zijn. Ze was in waarheid
nooit de mijne.*

Jacques Derrida

Er zijn kloven. Tussen de taal en de wereld. Niet alles wat is, komt ter sprake. Niet alles wat gebeurt, komt erin tot uitdrukking. Niet iedereen kan zijn in de taal die hij spreekt. Niet omdat hij de taal niet voldoende beheerst, maar omdat de taal niet voldoet.

Is het niet vreemd? Door naar merkwaardige symbolen te kijken, letters, die woorden vormen, die op hun beurt zinnen vormen, kunnen we afreizen naar andere werelden – fysiek zijn we er nog, op onze stoel, in bed, in de trein, maar in onze geest zijn we op plekken die misschien nooit hebben bestaan, in de levens en de hoofden van onbekende mensen, met wie we lijden en blij zijn. Dat doet de taal – en toch kan een mens in diezelfde taal ook sprakeloos zijn, omdat ze geen uitdrukking kent voor zijn ervaringen. Ervaringen die daardoor niet waarneembaar zijn voor anderen. En misschien zelfs niet voor de mensen die de ervaringen hebben.

De wetenschapster Miranda Fricker heeft via het voorbeeld van seksuele intimidatie

laten zien welke gevolgen het kan hebben als misstanden niet kunnen worden benoemd. In de jaren 60 was de term ‘seksuele intimidatie’ nog niet gangbaar in de vs, er bestond geen maatschappelijke overeenstemming over wat de term beschrijft. Intimidatie, bijvoorbeeld op het werk, kon als flirt of zelfs als compliment worden opgevat: de intimiderende baas was zich van geen kwaad bewust en profiteerde van dit gebrek aan bewustzijn, terwijl de geïntimideerde werknemster noch kon benoemen wat er was gebeurd, noch maatregelen kon nemen om zich in de toekomst te beschermen. Haar ervaring bestond niet. Pas toen de term gangbaar werd en er een gedeeld bewustzijn kwam van wat seksuele intimidatie inhield, kon de misstand ook maatschappelijk worden geproblematiseerd.¹

De machteloosheid die zo’n linguïstische kloof achterlaat, is immens: de slachtoffers zijn niet in staat het probleem te verwoorden, en de daders zijn zich niet bewust van hun schuld. Mensen blijven dus sprake- en

machteloos tegenover een onrecht dat niet onder woorden kan worden gebracht en dat daardoor niet door genoeg mensen als onrecht wordt opgevat. Zo blijft hun realiteit onzichtbaar voor anderen.

Toen de Amerikaanse schrijfster Betty Friedan in 1963 het boek *The Feminine Mystique*² publiceerde, werden vrouwenbladen in de vs – net als in andere landen – vooral door mannen geschreven. Zij beschreven en bepaalden hoe vrouwen moesten leven en hoe ze zich moesten voelen. Ze domineerden de academische kijk op ‘de vrouw’, ontwikkelden theorieën over haar psyche, haar ‘hysterie’, haar wezen, haar vaardigheden, haar zwakheden, haar lot. Het publieke beeld van de ‘goede’ witte vrouw in de buitenwijken van de Verenigde Staten bepaalde kortom dat ze absolute vervulling vindt in haar rol als moeder en huisvrouw en van haar ‘perfecte’ leven geniet.

Toen Betty Friedan zich met haar boek tegen dit beeld van de vrouw verzette, werd ze niet alleen gedreven door een abstracte observatie, maar ook door haar eigen onbehagen in de rol van moeder, echtgenote en werkende vrouw. Om te achterhalen welke structuren er achter dit onbehagen schuilgingen, interviewde ze tweehonderd vrouwen en concludeerde dat er iets ‘fundamenteel mis’ was met het leven dat zijzelf en deze witte vrouwen in de buitenwijken leidden.³ Ze schrijft: ‘Er was een vreemde discrepantie tussen de realiteit van ons leven als vrouw en het beeld waaraan wij ons probeerden te conformeren, het beeld dat ik de vrouwelijke mystiek ben gaan noemen.’⁴

Maar voordat zij deze discrepantie kon aankaarten, waren het observaties zoals de volgende die ertoe leidden dat ze de structuur en het patroon in de zogenaamd per-

soonlijke, individuele misère van individuele vrouwen ging herkennen:

In april 1959 hoorde ik eens een moeder van vier kinderen, die met vier andere moeders in een buitenwijk van New York koffiedronk, in vertwijfelde toon over ‘het probleem’ spreken. Zonder dat het expliciet werd gezegd, wisten de anderen dat ze het niet over problemen met haar man, de kinderen of het huis had. Ineens beseften ze dat ze allemaal hetzelfde probleem hadden, het probleem zonder naam. (...) Later, nadat ze de kinderen van de kleuterschool hadden gehaald voor hun middagdutje, huilden twee van de vrouwen van pure opluchting, omdat ze nu wisten dat ze niet alleen waren.⁵

Waarom had het probleem van deze vrouwen geen naam? Dingen benoemen, gebeurtenissen classificeren, zin geven aan het leven, dat was, zoals Dale Spender het formuleerde, ‘niet alleen een mannendoem, maar een fundamenteel element van hun macht’⁶. Wie legt de wereld uit? Wie beschrijft, en wie wordt beschreven? Wie labelt en wie wordt gelabeld?

Als wij één enkele zienswijze verabsoluteren, streven wij naar linguïstische overheersing over anderen.

Robert Habeck

Stel je voor dat een Spanjaard bij een scheepvaart naar Mexico van koers raakt en aan de haven van Hamburg aanmeert. Hij ‘ontdekt’ dus Hamburg. Maar stel nou dat dit moment niet alleen zijn eigen geschiedenis ingaat, maar als ‘ontdekking’ van Hamburg de wereldgeschiedenis ingaat.

Alsof er niets was voordat hij er kwam, geen geschiedenis, geen leven, geen tradities. Stel je voor dat de bevolking van Hamburg als gevolg van deze ‘ontdekking’ niet alleen massaal wordt vermoord en beroofd, maar voortaan ook tegen hun wil ‘Mexikaniërs’ wordt genoemd.⁷

Het zou een vasthouden zijn aan het oogpunt van de onwetendheid, de koloniale overheersing – en wij doen hetzelfde als wij de inheemse volkeren van Amerika ‘indianen’ noemen of als we het gebruik van het n-woord verdedigen. We houden vast aan het oogpunt van de kolonisatoren, de slaavenhouders, de ontmenselijking.

Mensen zo noemen als ze genoemd willen worden, is geen kwestie van beleefdheid, het is ook geen symbool van politieke correctheid of een progressieve houding – het is gewoon een kwestie van menselijk fatsoen. Ik weiger aan de protesten van anderen voorbij te gaan en ze anders te noemen dan ze willen. Ik weiger hun zienswijze te onderdrukken, in plaats daarvan geef ik er ruimte aan.

Er zijn veel zienswijzen ten opzichte van deze wereld – net zo veel als er mensen zijn. Iedere zienswijze is op zichzelf genomen beperkt. Alle mensen zijn bevooroordeeld en begrensd door hun ervaringen. Maar als bepaalde zienswijzen – bijvoorbeeld die van witte Europeanen of Noord-Amerikanen – boven andere worden geplaatst, als hun beperkte zienswijze gaat overheersen, dan verliezen andere zienswijzen en ervaringen hun geldigheid. Het is alsof ze niet bestaan.⁸

Maar op de momenten waarin de dominerende zienswijzen en hun vermeende universaliteit in twijfel worden getrokken en worden aangevochten, is de wereld te klein.

Termen als *mansplaining* of *oude witte man* ondervinden weerstand omdat ze het oogpunt omdraaien: de overheersten beschrijven de overheersers en onthullen daarmee niet alleen hoe specifiek en onderdrukkend zienswijzen kunnen zijn die zogenaamd neutraal zijn, maar illustreren ook het principe van toeschrijving. En zo worden *oude witte mannen* – misschien wel voor het eerst – in een ongedifferentieerd type ingedeeld: een type dat geprivilegieerd is, geen vraagtekens zet bij zijn privileges, en feministische en antiracistische standpunten verwerpt.

De dominerende zienswijzen worden niet zomaar uit het niets in twijfel getrokken. In plaats daarvan smeult het. Jarenlang, vaak decennialang. Het gebeurt in stilte, op onbewaakte momenten, op fluistertoon, of alleen te begrijpen voor ingewijden, vaak verpakt en verstopt in grappen, geintjes en gelach. In 2013 presenteerde de acteur Seth MacFarlane de Oscars. Toen hij de namen van de vijf actrices opnoemde die genomineerd waren voor ‘Beste Actrice’ zei hij – na het applaus, toen het weer rustig genoeg was – deze woorden: ‘Congratulations. You five ladies no longer have to pretend to be attracted to Harvey Weinstein.’⁹ Vier jaar later, in oktober 2017, begon een breder publiek deze ‘grap’ te begrijpen: #MeToo¹⁰ zorgde ervoor dat de voorheen verborgen misbruikervaringen van vrouwen zichtbaar werden.

Het internet heeft nieuwe zienswijzen uit de stilte gehaald en ter sprake gebracht. Zonder dat iemand – zoals Betty Friedan in 1963 – honderden mensen moet interviewen, ontstaan er digitale discoursruimtes, waarin potentieel miljoenen mensen ervaringen delen, die daarvoor ongezien en ongehoord bleven.

- 1 'Om onrechtvaardig te zijn, moet iets schadelijk maar ook onrechtmatig zijn, hetzij omdat het discriminerend is, hetzij omdat het anderszins onrechtvaardig is. In het onderhavige voorbeeld is zowel degene die intimideert als degene die wordt geïntimideerd cognitief gehandicapt door de hermeneutische kloof – geen van beiden begrijp echt hoe hij haar behandelt –, maar de cognitieve handicap van degene die intimideert is geen significant nadeel voor hem [...] [terwijl] zij zonder dat begrip diep verontrust, verward en geïsoleerd is, en daarbovenop ook nog kwetsbaar voor voortdurende intimidatie. Door haar hermeneutische nadeel is zij niet in staat om haar voortdurende mishandeling te begrijpen, en dit weerhoudt haar ervan ertegen te protesteren, laat staan dat zij effectieve maatregelen kan nemen om er een eind aan te maken.' Miranda Fricker, *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing* (Oxford: OUP, 2007), p. 151. Vertaling: YvdS
- 2 Betty Friedan, *Het misverstand vrouw*, vertaald door Jan Hardenberg en Eva Melior, Bijleveld, 1971
- 3 Zij verwees zelf niet expliciet naar deze vrouwen als 'witte vrouwen', maar ik vind het belangrijk daar nadruk op te leggen, omdat in die tijd vrouwen uit de arbeidersklasse, Women of Colour en migrantes in de vs een heel andere levensrealiteit hadden en bijvoorbeeld te maken hadden met 'rassenscheiding'.
- 4 Friedan, 1971.
- 5 Idem.
- 6 Dale Spender, *For the Record. The Making and Meaning of Feminist Knowledge*, Toronto 1985, p. 10. Vertaling: YvdS
- 7 'Het (het n-woord) is een term voor zwarte mensen door witte mensen. Het woord kan niet worden losgemaakt van zijn racistische ontstaansgeschiedenis. De term verwijst ook naar de huidskleur van mensen en construeert daardoor een identiteit via de pigmentatie van mensen', schrijft de schrijfster en activiste Tupoka Ogette. Tupoka Ogette, *exit RACISM: rassismuskritisch denken leren*, Münster 2017, p. 75. Vertaling: YvdS.
- 8 Het vasthouden aan één visie laat niet alleen veel weg (en is daardoor partijdig en onnauwkeurig), het veronderstelt ook een aanzienlijk privilege voor degenen wier visie dat toevallig is. Zij bevinden zich in de geprivilegieerde positie dat zij 'alles' weten: hun vooroordelen, hun beperkingen, worden de maatstaf waaraan al het andere wordt afgemeten, en als zij niet zijn blootgesteld aan een bepaalde ervaring – op de manier waarop witten in de westerse samenleving niet zijn blootgesteld aan racisme, werknemers niet zijn blootgesteld aan ontslag, mannen niet zijn blootgesteld aan de alledaagse routine van de huisvrouw – dan kan een dergelijke ervaring worden geacht niet te bestaan: zij is onwerkelijk. Spender, 1985, p. 10 e.v. Vertaling: YvdS
- 9 'Gefeliciteerd, dames. Jullie vijf hoeven niet meer te doen alsof jullie Harvey Weinstein aantrekkelijk vinden.'
- 10 In 2006 gebruikte de activiste Tarana Burke 'Me Too' al als slagzin op Myspace, om seksueel geweld tegen Women of Colour aan de kaak te stellen. De term verwierf bekendheid toen de actrice Alyssa Milano hem in 2017 ging gebruiken.

BARACK OBAMA

HET INSPIRERENDE
LEVENSVERHAAL VAN
OBAMA IN SPECIALE
YOUNG ADULT-EDITIE

Dromen van mijn vader in het kort:

We maken kennis met de jonge Barack Obama. Vanaf jonge leeftijd wordt hij, als zoon van een zwarte Keniaanse vader en een witte Amerikaanse moeder, geconfronteerd met vragen over wie hij is en waar hij vandaan komt. Barack groeit op in Hawaï bij zijn moeder en grootouders, gaat naar de middelbare school en daarna studeren. Zijn vader ziet hij in al die jaren weinig. Hem leert hij pas echt kennen als hij na zijn middelbareschooltijd naar Kenia reist – en dan lukt het Barack om zijn complexe achtergrond en de geschiedenis van zijn familie te omarmen. Op zijn reis naar volwassenheid leert Barack Obama, met vallen en opstaan, zijn idealen te volgen: rechtvaardigheid, leiderschap en dienstbaarheid. Dit krachtige levensverhaal zal lezers inspireren om te onderzoeken waar ze vandaan komen – en waar de toekomst ze kan brengen.

Barack Obama was de 44e president van de Verenigde Staten, in de periode 2009-2017. In 2009 ontving hij de Nobelprijs voor de Vrede. Hij schreef *De herovering van de Amerikaanse droom* en in 2020 verscheen *Een beloofd land*, het eerste deel van zijn presidentiële memoires, waarvan in Nederlandse vertaling ruim 60.000 exemplaren verkocht werden.

DROMEN VAN MIJN VADER

Ik heb mijn vader amper gekend. In 1963 verliet hij ons huis op Hawaï. Ik was pas twee jaar oud. Ik wist niet eens dat het normaal was om een vader te hebben die bij zijn gezin woonde. Ik kende hem alleen uit de verhalen die mijn moeder en grootouders vertelden. Die verhalen waren kort en met een moralistisch randje. Vervolgens borg mijn familie ze weer als oude foto's op en haalde ze maanden of jaren later weer tevoorschijn. Mijn moeder had ook een paar echte foto's van mijn vader. Maar toen ze verkering kreeg met Lolo, de man met wie ze uiteindelijk zou trouwen, borg ze die in een kast op. Zo nu en dan rommelde ik daarin, op zoek naar kerstversiering of een oude snorkel, en kwam ik ze tegen. Soms bekeken mijn moeder en ik ze samen, en zag ik de gelijkenis tussen hem en mij – het donkere, lachende gezicht, het grote voorhoofd en de dikke brillenglazen – en dan zei ze: 'Je zware wenkbrauwen heb je aan mij te danken, je vader heeft van die kleine sprietige gevallen. Maar je hersens, je karakter, die heb je van hem.'

Ik luisterde altijd als ze me zijn verhaal vertelde.

Mijn vader kwam uit Afrika, hij was een Keniaan die was opgegroeid in een stam, de Luo. Hij was geboren aan de oevers van het Victoriameer, in een plaatsje dat Alego heette. Het dorp Alego was arm, maar zijn vader – mijn andere opa – was niet alleen stam-

oudste van de Luo maar ook een machtig medicijnman. Als kind hoedde hij de geiten van zijn vader en ging hij naar de dorpschool, die was gesticht door de Britse kolonialisten, die destijds over Kenia regeerden.

Mijn opa was ervan overtuigd dat kennis de bron was van macht, dus hij was blij dat Barack zo'n veelbelovende leerling was en een beurs kreeg om in de hoofdstad Nairobi te gaan studeren. Vervolgens werd hij door Keniaanse leiders en Amerikaanse sponsors geselecteerd om naar een universiteit in de Verenigde Staten te gaan. Kenia stond op het punt om onafhankelijk te worden en de nieuwe leiders stuurden hun beste studenten naar het buitenland om economische en technologische studies te volgen. Ze hoopten dat die studenten naar het vaderland zouden terugkeren om mee te bouwen aan een modern en succesvol Afrika.

In 1959 ging mijn vader op drieëntwintigjarige leeftijd naar de Universiteit van Hawaï om economie te gaan studeren. Hij was daar de eerste Afrikaanse student en studeerde al na drie jaar en als beste van zijn jaar af. Hij hielp bij de oprichting van de International Student Association en werd de eerste voorzitter. En toen ontmoette hij tijdens een Russische taalcursus een verlegen Amerikaans meisje, nog maar achttien jaar oud, en ze werden verliefd. Ze heette Stanley Ann Dunham, maar iedereen noem-

Mijn vader was een vreemde voor me toen hij een keer met Kerstmis bij mijn moeder en mij op bezoek kwam. Het was de laatste keer dat ik hem zag voordat hij stierf, en de foto's van dat bezoek zijn de enige van ons samen die ik heb.

de haar Ann. Zij was mijn moeder.

Aanvankelijk hadden haar ouders zo hun twijfels over hem. Hij was Zwart en zij was wit, en in die tijd was het niet gebruikelijk dat mensen van verschillend ras iets met elkaar hadden. Maar met zijn charme en intelligentie wist hij hen voor zich te winnen. Het jonge stel trouwde en niet veel later werd ik geboren.

En toen kreeg mijn vader opnieuw een studiebeurs, deze keer om te promoveren aan de Universiteit van Harvard, in Cambridge, Massachusetts, ruim 7500 kilometer bij ons vandaan. Maar hij had geen geld om zijn gezin mee te nemen. Wij bleven achter. Na zijn promotie keerde hij naar Afrika terug, 'om te zorgen dat zijn land een betere plek wordt', zei mijn moeder dan. Maar ze zei nadrukkelijk dat ze nog altijd heel veel van elkaar hielden.

Ik begreep lang niet alles van dit verhaal. Ik wist niet waar Alego lag op de kaart, waarom de Britten over Kenia regeerden of wat

promoveren eigenlijk betekende. Mijn vaders leven leek even raadselachtig als de verhalen in een boek met de titel *Origins*, dat mijn moeder een keer voor me had gekocht. Het was een verhalenbundel van verschillende religies van over de hele wereld – christelijke, joodse, oud-Griekse, Indiase verhalen – over de schepping van de aarde, en die stelde me voor een aantal lastige vragen. Waarom stond God toe dat de slang in de Hof van Eden zoveel narigheid veroorzaakte? Hoe kon het dat de schildpad uit de hindoe-verhalen het gewicht van de wereld op zijn kleine rug torste? Waarom kwam mijn vader niet terug?

Tijdens mijn jongensjaren woonde ik bij mijn moeder en grootouders, Stanley en Madelyn Dunham, opa en Toot. Toot is een afkorting van Tutu, wat in het Hawaïaans 'grootmoeder' betekent. Op de dag dat ik werd geboren besloot Toot dat ze nog te jong was om oma te worden genoemd.

Ik was dol op Hawaï. Ik zoog het allemaal op: de zwoel geurende lucht. De glinsterende blauwe Stille Oceaan. De met mos begroeide kliffen en het koele ruisen van de Manoawatervallen, met de roodgele bloesems en het hoge bladerdak vol kwetterende, onzichtbare vogels. De bulderende golven op de noordelijke kusten, zo reusachtig hoog dat als ze braken het was alsof ik in slow motion naar de oceaan keek.

Er was slechts één probleem: mijn vader was er niet. En wat mijn moeder of mijn grootouders ook zeiden, dat feit kon ik niet vergeten. Ze vertelden me niet waarom hij was vertrokken. En ze konden me ook niet duidelijk maken hoe het zou zijn geweest als hij was gebleven.

Op foto's zag ik dat mijn vader totaal niet leek op de mensen om me heen: hij was pik-

zwart en mijn moeder melkwit. Maar daar praatten we niet over, en eigenlijk stond ik er ook niet zo bij stil.

Sterker nog, ik kan me slechts één verhaal over mijn vader herinneren dat met ras te maken had. Na een lange dag studeren was mijn vader naar mijn opa en zijn vrienden gegaan, in een lokale bar aan het strand van Waikiki. Ze waren allemaal in een feestelijke stemming, aten en dronken bij de klanken van een Hawaïaanse *slack-key* gitaar, toen een witte man plotseling naar de barman riep – zo luid dat iedereen het kon horen – hoe hij het in zijn hoofd haalde om ‘in het bijzijn van een *nigger*’ een goede borrel te drinken. Het werd stil in de ruimte en mensen keken naar mijn vader, verwachtten dat hij op de vuist ging. Maar mijn vader stond op, liep naar de man toe, glimlachte en las hem de les over dom fanatisme, de belofte van de Amerikaanse droom en de universele rechten van de mens.

‘Toen Barack klaar was, voelde die vent zich zo klote,’ zei opa dan, ‘dat hij Barack ter plekke honderd dollar gaf. Daar konden we de rest van de avond onze dranken en het eten van betalen, en je vaders huur voor de rest van de maand.’ Maar het was één ding om Zwart te zijn op Hawaï, waar de meeste mensen al een donkerder huid hadden dan in de rest van de Verenigde Staten. Het was iets anders om als Zwarte met iemand te trouwen die wit was. In 1960, het jaar dat mijn ouders in het huwelijk traden, beschouwde ruim de helft van de staten het als een misdaad – een ernstig misdrijf – als mensen van verschillend ras samen kinderen kregen. Zelfs in de meest ontwikkelde noordelijke steden kon je op vijandige blikken en gefluister rekenen. Als een witte vrouw zwanger raakte van een Zwarte man,

zou ze er waarschijnlijk in alle ernst over denken om weg te gaan tot de baby er was, en hem vervolgens ter adoptie af te staan. Misschien zou ze zelfs abortus laten plegen.

Pas in 1967 – het jaar dat ik mijn zesde verjaardag vierde, drie jaar nadat dr. Martin Luther King jr. de Nobelprijs voor de Vrede had gekregen – zei het hooggerechtshof van de Verenigde Staten tegen de staat Virginia dat een verbod op interrassiale huwelijken tegen de Amerikaanse grondwet inging.

Dus is het behoorlijk verbazingwekkend dat mijn grootouders het huwelijk van mijn ouders goedkeurden. Ik vraag me nog steeds af wat ze in hun opvoeding hadden meegekregen waardoor ze in die tijd zo anders waren dan veel andere mensen.

Hier speel ik met mijn grootvader op een strand op Hawaï. Daar haalde hij graag grappen uit met toeristen en maakte hen wijs dat ik de achterkleinzoon was van de eerste koning van Hawaï, Kamehameha.

ZOE CHANCE

Foto: © Ian Christmann

Zoe Chance is professor aan de Yale School of Management en geeft al jarenlang het populairste vak van de businessschool: Mastering Influence and Persuasion. Chance spreekt internationaal voor toonaangevende bedrijven en ngo's en zet haar invloed in voor het redden van de planeet – en doneert de helft van haar opbrengsten van dit boek aan het oplossen van de klimaatcrisis.

INVLOED IS JE SUPERKRACHT

Invloed is je superkracht in het kort:

Zoe Chance is professor aan de Yale School of Management en geeft al jarenlang het populairste vak van de businessschool: Mastering Influence and Persuasion. Met haar boek *Invloed is je superkracht* hoopt ze meer mensen te leren hun invloed ten goede in te zetten; met name aardige, intelligente mensen die in haar ervaring vaak heel terughoudend zijn in het aanwenden ervan. Ze leert je om charismatisch, creatief en zelfverzekerd te onderhandelen. Ze helpt je een connectie te vinden met je aangeboren overtuigingsvaardigen en die te versterken.

‘Dit bijzondere boek betovert je met inspirerende verhalen en trakteert je op een buffet van prachtig gepresenteerde, wetenschappelijk onderbouwde levenslessen over invloed.’

– Robert Cialdini

(HER)ONTDEK JE
SUPERKRACHT EN BRENG
IDEEËN TOT LEVEN

INVLOED IS JE SUPERKRACHT

Iemand worden tegen wie mensen ja willen zeggen

Op een dag, een voorspoedige dag in de geschiedenis, werd je geboren... met invloed. Sterker nog: invloed was je enige overlevingsstrategie. Je had geen scherpe tanden of klauwen om je te verdedigen. Je was nog niet uitgesproken slim, maar je had het aangeboren vermogen om je wensen te uiten, relaties te smeden met anderen en hen zo ver te krijgen dat ze voor je wilden zorgen, wat ze jarenlang dag en (slapeloze) nacht hebben gedaan.

Toen je leerde spreken, ging je jezelf exacter uitdrukken en gebruikte je woorden om je invloed te vergroten. Je liet mensen weten wat je wilde en absoluut niet wilde. NEE! Je ontdekte dat er over het leven kon worden onderhandeld en begon dingen te vragen: of je later naar bed mocht, meer tv mocht kijken, je lievelingssnoep kon krijgen. Je was als een piepjonge tapijtenverkoper op een Marokkaanse bazaar. Het uitoefenen van invloed was net zo'n automatische handeling als ademen. Je werd ook fysiek sterker, maar je grootste kracht was dat je mensen in actie kon laten komen om je briljante ideeën te verwezenlijken.

Invloed uitoefenen op anderen is een voordeel van de mensheid dat wordt overgedragen in ons DNA. Het was dit vermogen dat onze soort in staat stelde om groepen te vormen, samen te werken en over de hele wereld te reizen. En zolang mensen het voor het zeggen hebben, zal het een voordeel zijn

en blijven in een samenleving die steeds afhankelijker wordt van digitale technologie. Het ligt ten grondslag aan alle successen die je al hebt geboekt en wijst je de weg naar de dingen die je nog van plan bent te doen. Het is de liefde die je deelt in je leven op aarde en wat je nalaat als je sterft.

Maar is het wel zo eenvoudig? Natuurlijk: je weet dat al die dingen waar zijn. Maar je weet ook dat invloed toen je opgroeide steeds gecompliceerder werd. Toen je als kind je invloedssfeer uitbreidde, leerde je dat je gehoorzaam moest zijn en aardig voor je speelkameraadjes. Dat je moest voldoen aan normen en regels. Dat je moest doen wat je docenten zeiden. Dat je niet bazig of veeleisend mocht zijn. Je ontdekte dat je pas recht had op een beloning als je er eerst hard voor had gewerkt, op je beurt moest wachten, geen deining moest veroorzaken en niet te veel ruimte moest innemen. Een goed woordje doen voor anderen was prima, maar deed je het voor jezelf, dan was je een opschepper. De invloed waarvan je zo had genoten, was niet meer de natuurlijkste zaak van de wereld en je kreeg er gemengde gevoelens over.

Mensen antwoorden altijd ja op de vraag of ze meer invloed zouden willen hebben; invloed staat immers gelijk aan macht. Invloed geeft ons de kans om verandering te weeg te brengen, te bepalen wat er gebeurt met schaarse middelen en de gedachten en

gevoelens van anderen te bespelen. Invloed creëert relaties tussen mensen. Het is een pad naar geluk en zinvolle, duurzame, aanstekelijke welstand.

Maar als mensen hun mening geven over strategieën en tactieken om invloed uit te oefenen, gebruiken ze woorden als ‘manipulatief’, ‘achterbaks’ en ‘dwingend’. Het concept ‘invloed’ is besmet door onbetrouwbare, hebzuchtige mensen die onbetrouwbare, hebzuchtige methoden gebruiken om ons tweedehandsauto's aan te smeren en op sociale media de producten van hun sponsors te promoten en te verkopen, liefst nú, want wie weet hoelang de voorraad strekt? Zelfs een aantal van mijn favoriete invloedgoeroes, mensen als Robert Cialdini en Chris Voss, moedigen ons aan om ‘invloedwapens’ te gebruiken om ‘tegenstanders te verslaan’. Marketeers (zoals ik) noemen hun klanten ‘doelwitten’, een term die je eerder zou verwachten van habituele versierders en oplichters. Academische onderzoekers (zoals ik) noemen de deelnemers aan hun studies ‘proefkonijnen’ en hun experimenten ‘manipulaties’. Transactionele invloed behandelt mensen als voorwerpen.

Deze aanpak is standaard op verkoop- en marketingafdelingen, maar voor de meeste praktijksituaties is hij totaal ongeschikt. Hij werkt niet in contacten met je baas, collega's, werknemers, vrienden of familie. Om relaties op te bouwen en te onderhouden kun je niet dezelfde trucs gebruiken die je zou gebruiken om een auto te verkopen. Ook zakelijk succes is uiteindelijk afhankelijk van relaties op de lange termijn in de vorm van verwijzingen, mond-tot-mond-reclame, klantenloyaliteit en behoud van werknemers. Je wilt dat mensen zo blij met je zijn dat ze niet alleen nu maar ook in de

toekomst ja tegen je willen zeggen.

Als je iemand wordt tegen wie mensen ja willen zeggen, zul je rijkelijk worden beloond. Geld is misschien niet je eerste prioriteit, maar het helpt je om andere dingen gedaan te krijgen. Geld is bovendien een benchmark voor invloed. Het is geen toeval dat banen die afhankelijk zijn van invloed op anderen goed worden betaald. De beste verkopers verdienen vaak meer dan hun CEO; lobbyisten verdienen meer dan de politici die ze beïnvloeden. Er zijn ook andere duidelijke voordelen verbonden aan de verwerving van meer invloed: artsen die beter communiceren hebben ongeacht de uitkomsten voor hun patiënten een veel kleinere kans om te worden aangeklaagd voor medische beroepsfouten, en managers die hebben geleerd om beter te communiceren, worden gezien als betere leiders.

Mensen die transactionele, winnen-of-verliezeninvloed inruilen voor de persoonlijke, wederzijdse invloed die je in dit boek zult herontdekken, kunnen ook andere, minder tastbare voordelen ervaren; ze worden beter als vriend, meer vertrouwd als adviseur, meer betrokken als partner en ouder. We kunnen het vuurtje aanwakkeren dat ons als kind onbevangen liet dromen, vragen, bepleiten, onderhandelen en doorzetten. We kunnen blij gezichten zien als we goede ideeën inbrengen of met een krankzinnig voorstel komen dat met een beetje geluk zou kunnen slagen; we kunnen deals sluiten waarover we aanvankelijk niet eens durfden te dromen; we kunnen genieten van het gemak en de vrijheid die voortvloeien uit succes; en we kunnen een zucht van verlichting slaken als een tegenstribbelende baas, werknemer, kind, partner of vriend

glimlacht en zegt: 'Oké, we doen het.'

Misschien denk je dat je al veel invloed hebt, bijvoorbeeld bij je klanten. Maar ook mensen die op sommige terreinen moeiteeloos anderen beïnvloeden, voelen zich op andere terreinen hulpeloos. Ik heb gewerkt met CEO's die hun tienerdochter niet durfden te vragen hun kamer op te ruimen, handelaars op Wall Street die gegeneerd probeerden de aandacht van een barman te trekken, beginnende politici die zo slecht op hun gemak waren met fondsenwerving dat ze een andere carrière moesten kiezen, en beroemde activisten die bereid waren een gevangenisstraf te riskeren voor de rechten van anderen, maar struikelden over hun woorden als ze moesten opkomen voor zichzelf.

Ik heb gemerkt dat aardige mensen bij uitstek terughoudend zijn in het beïnvloeden van anderen omdat ze niet willen manipuleren. En slimme mensen begrijpen vaak niet hoe invloed werkt. Als je aardig en intelligent bent, sta je dus al met 2-o achter en wordt het moeilijk om je invloed optimaal te gebruiken. Maar als je leert er anders naar te kijken en gebruikmaakt van een aantal nieuwe hulpmiddelen, zul je een deel van de obstakels zien wegsmelten.

Hier zijn tien misverstanden die we zullen onderzoeken.

1 Opdringerig = invloedrijk

Het tegenovergestelde is juist waar. Om invloedrijk te zijn moet je beïnvloedbaar zijn. En door mensen het gevoel te geven dat ze ook nee tegen je kunnen zeggen, vergroot je de kans dat ze ja zullen zeggen.

2 Als ze de feiten begrijpen, zullen ze wel de juiste beslissingen nemen.

Omdat het brein anders werkt dan we denken dat het werkt, zijn feiten veel minder effectief dan we denken. We zullen zien hoe beslissingen tot stand komen en je zult effectievere manieren leren om anderen te stimuleren goede keuzes te maken.

3 Mensen handelen op basis van hun normen en waarden en bewuste beslissingen.

We willen allemaal handelen op basis van onze waarden en bewuste beslissingen, maar tussen bedoelingen en gedrag gaapt een enorme kloof. Mensen op andere gedachten brengen is niet hetzelfde als hun gedrag beïnvloeden (en dat is uiteindelijk het doel).

4 Om invloedrijk te worden moet je ongelovigen overhalen en mensen die weerstand bieden onderwerpen aan je wil.

Nee, het succes van je grootse idee is afhankelijk van enthousiaste bondgenoten. Je inspanningen om die mensen te vinden, te motiveren en kracht te geven legt veel meer gewicht in de schaal dan je pogingen om hun verzet te breken.

5 Een onderhandeling is een strijd.

Je denkt misschien dat de partijen bij een onderhandeling tegenover elkaar staan,

maar de meeste mensen proberen gewoon zich niet te laten piepelen. Een ervaren onderhandelaar zal altijd kiezen voor samenwerking; dat maakt hem succesvoller.

6 Als je om meer vraagt, zullen de mensen je minder aardig vinden.

Wat ze van je vinden, hangt minder af van wát je vraagt dan van hóé je het vraagt. Als beide partijen (waaronder jij) blij zijn met de uitkomst, neemt de kans toe dat iedereen de afspraken nakomt.

7 Mensen met de meeste invloed kunnen alles van iedereen gedaan krijgen.

Zo werkt het niet. En dat is maar goed ook, zowel voor hen als voor jou.

8 Je hebt veel mensenkennis en ziet een oplichterstruc al van mijlenver aankomen.

Helaas kunnen mensen heel slecht leugens herkennen. Maar ik zal je een aantal waarschuwingssignalen ('rode vlaggen') laten zien om jezelf en anderen beter te beschermen tegen mensen die hun invloed willen gebruiken om je kwaad te doen.

9 Mensen luisteren niet naar mensen zoals jij.

Misschien is er een stemmetje dat tegen je zegt dat je om de aandacht van anderen te

trekken extroverter zou moeten zijn, of ouder, of jonger, of aantrekkelijker, hoger opgeleid, of dat je meer ervaring zou moeten hebben of van het juiste ras zou moeten zijn of dat je de taal beter zou moeten spreken. In dit boek zul je leren om zo te spreken dat anderen naar je luisteren, en je zult zo leren luisteren dat anderen tegen je willen spreken.

10 Je verdient het niet om macht of geld of liefde te hebben, of wat het ook is waar je naar verlangt.

Ik ga niet proberen je ervan te overtuigen dat je invloed 'verdient'; ik weet niet eens wat dat zou betekenen. Maar ik weet wel dat invloed niet naar de mensen stroomt die het verdienen, maar naar mensen die invloed begrijpen en uitoefenen. Binnenkort hoor jij ook bij die groep.

Door mijn boek te lezen kom je meer te weten over invloed, maar in feite zijn we op zoek naar wijsheid en impact. Mensen met kennis winnen quizen. Mensen met wijsheid luisteren met een open geest en gezonde scepsis en stellen vragen als 'Hoe kan ik dat idee nog beter maken?' en 'Wie moeten dit nog meer weten?' Ik nodig je uit om in die geest aan de slag te gaan.

Deze benadering van invloed is erop gericht om een connectie te vinden met je aangeboren overredingsvaardigheden en die te versterken om het leven beter te maken voor iedereen, te beginnen met jezelf. Het is misschien geen *rocketscience*, maar het is wel wetenschap. En het is een liefdesverhaal.

BOEKENVERLANGLIJST

IK WIL GRAAG LEZEN:

R.C. SHERRIFF
Een tweede leven

☐

JAN BROKKEN
De kampschilders

☐

GERWIN VAN DER WERF
De droomfabriek

☐

LIEVE JORIS
Hildeke

☐

ROB VAN ESSEN
*Alleen de warme dagen
waren echt*

☐

OEK DE JONG
Man zonder rijbewijs

☐

MOHAMED MBOUGAR SARR
*De diepst verborgen
herinnering van de mens*

☐

ROB WAUMANS
Oevers

☐

MARIKEN HEITMAN
Wormmaan

☐

LISA BOERSEN
*García Márquez en
de Honeymoonquiz*

☐

MARJAN VAN MARLE
Je beste vriendin

☐

MARJA VUIJSJE
Volgend jaar in Teheran

☐

BABS GONS
*Alles wat je liefhebt
wordt mooi*

☐

KÜBRA GÜMÜŞAY
Spreken en Zijn

☐

VONNE VAN DER MEER
Letselschade

☐

BARACK OBAMA
Dromen van mijn vader

☐

ZOE CHANCE
Inloed is je superkracht

☐

‘Een roman met een
duizelingwekkende
kracht [...] van
de jongste winnaar
van de Prix Goncourt
sinds 1976.’

– THE GUARDIAN

‘Betoverend,
vervoerend,
meeslepend.’

– L'EXPRESS

Verschijnt
oktober
2022

Jan Brokken over de kamptijd van zijn ouders en de reddende kracht van kunst

Verschijnt
13 oktober

‘Jan Brokken is de godfather van de
Nederlandse literaire non-fictie.’
– *De Standaard der Letteren*

